

UDK: 323.12(=296):323.2 (497.6) "1941"
Izvorni naučni rad

POLITIČKE PRILIKE TIJEKOM USTROJSTVA NDH I PSIHOLOGIJA HOLOKAUSTA ŽIDOVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE

Boško Zuckerman
Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, Republika Hrvatska

Apstrakt: Odmah po proglašenju pronacističke Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu 10. travnja 1941. godine politički vrh ustaške državne vlasti donosi niz protužidovskih zakonskih odredbi i mjera za cjelokupno područje državne vlasti. Ustaški protužidovski ideološki program pretočio se u zakonsku regulativu. Židovsko stanovništvo postaje i zakonski nezaštićena, bespomoćna i izopćena društvena kategorija. Već u prvim tjednima dovedeni su u stanje društvene ekskomunikacije i izolacije. Naglo se uspostavlja "novi europski poredak", preko noći je potisnuti antisemitizam eruptirao u prezir i osiljenost. Za manje od dva mjeseca Židovi postaju podložni svakom obliku terora i zlostavljanja. Židovske zajednice su se nadale kako će prebroditi teško razdoblje koje je stajalo ispred njih i koje se moglo naslućivati. Prvotno stanje strepnje i neizvjesnosti unutar židovskih zajednica bilo je više nego opravdano. Praktično, u svojim domovima Židovi su dočekali masovne deportacije prema ustaškim logorima smrti. Ovaj tekst nastoji ukazati na psihološke i egzistencijalne elemente koji su zadesili Židove, pojedinačne sudbine ljudi koje pokazuju sustavnu tendenciju ustaških vlasti za uništenjem cjelokupnog židovstva, kako u Bosni i Hercegovini tako i u cijeloj NDH.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Židovi, Holokaust, NDH, ustaše, Hrvatska.

Abstract: Immediately after the proclamation of the pro-Nazi Independent State of Croatia in Zagreb on the 10th April 1941, the political leadership of the Ustasha state government declared a number of anti-Jewish laws and measures for the whole state area. The Ustasha anti-Jewish ideological programme was thus turned into legal regulation. The Jewish population became a legally unprotected, helpless and excommunicated social category. Already during the first weeks they were brought into the state of complete isolation. A "new European order" was rapidly established, the suppressed anti-Semitism over night erupted into disdain and contempt. For less than two months Jews became subjected to all forms of terror and abuse. Jewish communities hoped to weather the hard times that lay in front of them. The initial state of fear and uncertainty within the Jewish communities was more than justified. Practically, the Jews were in their own homes when the mass deportations towards the Ustasha death camps started. This text intends to show the psychological and existential elements which befell the Jews, individual destinies of people which show a systematic tendency of the Ustasha authorities to eradicate all the Jews, not only in Bosnia and Herzegovina, but also in the other parts of Independent State of Croatia.

Key words: Jews, Holocaust, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Ustasha, Croatia.

Neposredno prije proglašenja NDH, većina najistaknutijih članova ustaškog pokreta zagovarala je pronjemački utjecaj, smatrajući ga izglednijim za ostvarenje velikohrvatskog programa u teritorijalnom pogledu negoli uz podršku Italije. Pavelić tijekom siječnja 1941. godine postaje još radikalnije nastrojen obrazlažući ciljeve ustaškog pokreta. On najavljuje: "[...]moramo proći kroz oganj, krv i nasilje prije no što se rodi nova Hrvatska."¹ Još u emigraciji, tijekom ožujka 1941. godine, Eugen Dido Kvaternik smatrao je da će kod raspada Jugoslavije glavnu riječ vojnički i politički voditi Nijemci. No, Kvaternik će u poslijeratnoj emigraciji isticati kako je Pavelić bio suprotnog mišljenja.² Međutim, bez obzira što je emigraciju proveo u Italiji, Pavelić je očigledno prihvatio nacističko shva-

---

¹ Ivo Goldstein (suautor Slavko Goldstein), *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: 2001, 98.

² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: 1978, 57.

ćanje antisemitizma kao germanofil³, a neposredno prije povratka u Zagreb, u Karlovcu je 13. travnja 1941. godine u prisutnosti Slavka Kvaternika, koji ga je išao dočekati, u razgovoru s Veesenmayerom, posebnim izaslanikom Ribbentropa, ustvrdio da “zna kako slobodu Hrvatske imaju isključivo da zahvale moći Führera, Reicha i Europe.” Također, prema Veesenmayerovom izvještaju Ribbentropu, Pavelić i Kvaternik ističu želju “da ih Führer i ministar vanjskih poslova Reicha, nakon priznanja, što skorije prime kako bi im se zahvalili i obećali da će za Führera živjeti i umrijeti.”⁴ Pavelić dolazi u Zagreb u noći 15. travnja, a njegovo formalno preuzimanje vlasti označeno je izdavanjem “Odredbe o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade” 16. travnja 1941. godine. U ovoj odredbi Pavelić sebe označuje za poglavnik ustaške države. Središnje ustaške vlasti već 21. travnja 1941. godine donose mjeru kojom se Židovima zabranjuje polazak kavana, restauracija i gostionica na cjelokupnom državnom području. Ova mjera je zasigurno bučno odjeknula u javnosti, nije mogla ne biti izravan pokazatelj za općedruštvenu nepoželjnost i netrpeljivost naspram Židova. Uz tri temeljne protužidovske zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, o rasnoj pripadnosti i o državljanstvu od 30. travnja 1941. godine, Židovi postaju nezaštićena i bespomoćna izvanzakonska društvena kategorija.

Središnje ustaške vlasti po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske i stanje među bosanskohercegovačkim Židovima

Proglašenje NDH unijelo je uznemirenost i dezorijentiranost unutar židovskih zajednica, te među cjelokupno židovstvo Bosne i Hercegovine, no za smislene reakcije koje bi ulijevale izvjesnu sigurnost za Židove i ublažile njihovu neizvjesnost – vremena više nije bilo. Oko 40.000 Židova živjelo je prije travanjskog rata i raspada Kraljevine Jugoslavije na područjima koja će postati sastavni dio NDH. Od sveukupnog broja židovskog stanovništva u NDH u Bosni i Hercegovini je živjelo oko 14.500 Židova.⁵ Budući da ne možemo govoriti o značajnijim predratnim emigracijama židovske populacije s ovih prostora, cjelokupna židovska populacija dočekala je, takoreći, proglašenje ustaške države u svojim domovima. Procjene o stvar-

---

³ Kasche u svom prvom izvještaju Ribbentropu, 3. svibnja 1941. godine, Pavelića otvoreno smatra germanofilom. (u: Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: 1980, 27).

⁴ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: 1978, 421-422.

⁵ *Vidi*: zadnje poglavlje teksta o broju židovskog stanovništva u NDH.

nom stanju političkih prilika i mogućem razvoju događaja među bosanskohercegovačkim Židovima pokazale su se suprotnim od očekivanog, te potvrdile najgore slutnje u koje Židovi nisu željeli vjerovati. U suprotnome, razmjeri neočekivanog stradanja ne bi se dogodili u tolikoj mjeri. Židovsko stanovništvo zasigurno bi se u predratnom razdoblju i po okupaciji Kraljevine Jugoslavije “raspršilo” u značajnoj mjeri, te ne bi ostalo kohezivno i kompaktno. Gotovo odmah po uspostavi NDH ustaške su vlasti bile svjesne realiziranja pretpostavki, priprema i zahtjeva koje traži program istrebljenja Židova koji pripremaju provesti. Prema konstatacijama Gitman, možemo zaključiti kako se ustaški režim, posebno u početnom periodu učvršćivanja svoje vlasti, u izrazitoj mjeri oslanjao i poslušnički postavio prema zahtjevima koji su dolazili od strane Nijemaca u NDH. Stoga, ona konstatira: “Nacisti su imali ogroman utjecaj na ustaški režim i jedan od prvih zadataka koje su dali novom režimu bilo je da se pozabavi židovskim pitanjem. To je trebalo obaviti na dva načina: prvo, konfiskacijom njihove imovine i otpuštanjem Židova s radnih mjesta; drugo, fizičkim uništenjem Židova na teritorijima NDH. Ustvari, upravo su tu počela prva masovna ubojstva Židova u logorima na domaćem tlu.”⁶ Međutim, ovdje bismo naveli nekoliko teza koje nam se čine nezaobilaznim za istaknuti. Naime, nacisti su u tom momentu imali ogroman utjecaj ne samo na ustaše i prilike u NDH već u cijelom nizu europskih država, te se u tom kontekstu mora sagledati specifičnost ustaške kolaboracije s okupatorom, a ne ispuštajući iz vida ustašku viziju etnički čiste hrvatske države temeljenu na novom europskom poretku i rasnom antisemitizmu koji su ustaše zagovarale puno prije negoli je proglašena NDH. Rasnu antisemitsku politiku nacisti su žustro propagirali izvan svojih državnih granica prije Drugog svjetskog rata, a izbijanje rata otvorilo je neslućene mogućnosti da se uništenje europskih Židova sustavno provede u ratnom kaosu, koje nije omogućavalo mirnodopsko razdoblje. Prema Goldsteinu je “besmislena teza o tome da su Nijemci prisilili ustaški režim da izvrši pokolj nad Židovima, jer da su ustaše htjele zaštititi Židove, stvar se mogla barem odugovlačiti, ako ne i izbjeći (kao u nekim drugim evropskim zemljama – Bugarska, Makedonija, Grčka, Mađarska, Danska).”⁷ Nijemci su doveli na vlast političku garnituru koja im je po ideološkim obrascima odgovala, a ekstremno nastrojenom ustaškom pokretu u prilog je išlo sasvim jasno i odlučno zagovaranje protužidovske politike, te se čini posve sigurnim “da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona Židova i Roma ili ne bi bilo ili bi naci-

---

⁶ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/povjesnicarka-esther-gitman-o-spasavanju-zidova-u-ndh.html>.

⁷ Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj – Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj*, u: *Antisemitizam Holokaust Antifašizam*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996, 52.

sti morali sami organizirati deportacije...”⁸ Možemo kazati da je ustaška spremnost za provođenje programa istrebljenja Židova u NDH bila nedvojbena, brojne protu-židovske mjere same po sebi su se podrazumijevale i svojom brzinom sustizale jedna drugu, propagandna kampanja je u doslovnom smislu riječi zasjenila Goebbelsove tekstove protiv Židova⁹, a već u travnju 1941. godine ustaški tisak je prenio vijest koja svjedoči o sklonosti ustaša na potpunu suradnju s nacistima pri definiranju temeljne ustaške protužidovske legislative u NDH. Publicirana je obavijest pod naslovom: “*NA IZRADBI ŽIDOVSKOG ZAKONA SUDJELUJU NAJBOLJI PRAVNICI I BIOLOZI*”¹⁰. U ovom članku se ponovno pojavljuju izjave ministra pravosuđa Puka, koji izlaže kako se izrađuju mnoge nove zakonske odredbe. O protužidovskim zakonskim odredbama Puk kazuje: “Uzeli smo kao bazu i za uzor njemački zakon o židovima. Na izradbi ovog važnog zakona suradjuju naši najbolji pravници i biolozi.” U svojim iskazima pred jugoslavenskim istražnim organima 1946. i 1947. godine Slavko Kvaternik će posvjedočiti o donošenju zakonskih odredbi s kraja travnja 1941. godine. Ustvrdit će kako su “zakonsku odredbu o Židovima potpisali svi članovi vlade, kao i ja, a svi smo ju smatrali nužno potrebnom, osjećali smo da smo bili u neku ruku prisiljeni da ju donesemo.”¹¹ Međutim, Kvaternik ovakvim iskazom nastoji relativizirati rasnu komponentu ustaške ideologije, jer se, prema njemu, ovim zakonskim odredbama nesumnjivo i “najbolje vidi karakter dodvoravanja saveznicima.”¹²

Dolaskom ustaša u Zagreb u noći 15. travnja 1941. godine, Pavelić je imenovao Eugena Didu Kvaternika povjerenikom za javni red i sigurnost grada Zagreba, tri dana poslije poglavnik ga imenuje ravnateljem za javni red i sigurnost na cijelom prostoru NDH, 4. svibnja od poglavnika je imenovan za državnog tajnika javnog reda i sigurnosti u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 7. svibnja formira se Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), koje je funkcioniralo kao “izolirani” odjel unutar Ministarstva uključujući ovlasti koje su se odnosile protiv Žido-

---

⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918 – 2008*. Zagreb: 2008, 256.

⁹ Reprezentativni ustaški tisak je sve vrijeme rata publicirao mnoge članke dr. Goebbelsa iz njemačkog tjednika *Das Reich* u cijelosti ili ih interpretirajući, a znatan broj ih se doticao teme europskog i svjetskog židovstva. Treba naglasiti da su Goebbelsovi tekstovi izuzetno žurno prevedeni i objavljivani, njemački tisak je stizao u NDH odmah po tiskanju i bio na raspolaganju ustaškim propagandistima. Primjerice, bilo je potrebno samo dva dana da se Hitlerov ili Goebbelsov govor ponudi čitateljstvu ustaškog tiska.

¹⁰ *Novi list*, br. 2, Zagreb, 30. IV. 1941, 5.

¹¹ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 582.

¹² *Isto*.

va, a za šefa RAVSIGURA postavljen je Eugen Dido Kvaternik, koji je bio u izravnoj vezi s Pavelićem i od njega dobivao sva ovlaštenja, značajne upute i naredbe.¹³ Tijekom svibnja 1941. godine Eugen Dido Kvaternik odlazi u Treći Reich s “ustaško-redarstvenom” delegacijom, kako bi dobio saznanja i praktične upute o nalogodavnom i operacionalnom procesu za provedbu masovnih deportacija i eksterminacija. Već prvih dana lipnja 1941. godine počinje “organizaciono sređivati logorski sustav u NDH.”¹⁴

Brojne židovske zajednice u gradovima i mjestima Bosne i Hercegovine suočile su se po proglašenju NDH u travnju 1941. godine sa strepnjom i neizvjesnošću. Židovima nije bio nepoznat niti stran ustaški rasni antisemitski program. Znalo se tko su ustaše, kakav program zagovaraju i da naspram toga židovsko stanovništvo ništa dobroga ne može očekivati. Međutim, procjene židovskog stanovništva o mogućnostima koje bi ih mogle zahvatiti ustaškim terorom bile su daleko od onoga na što su ustaše bile spremne. Pogrešnim su se pokazala židovska gledišta i očekivanja od ustaških pronacističkih vlasti, no to je u tom trenutku formiranja i aktivnosti institucionalnog sustava NDH bilo sasvim realno za očekivati.

Židovi su kao zajednica iskazali lojalnost novim vlastima, nisu se smatrali bilo kakvom prijetnjom za opstojnost novonastale države, a u slučaju protužidovske politike očekivalo se razdoblje koje će židovske zajednice ipak nekako prebroditi. Vrijeme civiliziranog života na pragu sredine 20. stoljeća nije moglo ne ostaviti posljedice na opća društvena shvaćanja. Židovi su bili pripravnici u ustaškoj državi na političku difamaciju, fizički prinudni rad, maltretiranja i poniženja, te opću društveno-ekonomsku ekskomunikaciju. Na koncu, masovne deportacije i upućivanje u ustaške logore smrti dočekali su u svojim domovima.

Bilo bi pogrešno konstatirati da Židovi na prostoru Bosne i Hercegovine, pa i u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, nisu bili svjesni situacije u kakvoj su se našli. Činjenica je da su dočekivali, prihvaćali i pomagali židovskim emigrantima iz susjednog Njemačkog Reicha u Kraljevinu Jugoslaviju tijekom prethodnih godina. U periodu od 1933. – 1940. godine preko jugoslavenskog prostora je prošlo oko 55.000 izbjeglica uglavnom iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke. Od oko 55.000 židovskih izbjeglica u Kraljevini Jugoslaviji je ostalo boraviti oko 4.000 Židova, koji su dočekali početak rata 6. travnja 1941. godine.¹⁵ Naime, rasni antisemitizam u naci-

---

¹³ *Isto*, 153-154.

¹⁴ *Isto*, 278.

¹⁵ S. Goldstein, *Rasizam kao uvod u genocid. U: Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb: 1988, 177.

onalsocijalističkoj Njemačkoj donio je sa sobom u potpunosti novu stvarnost kojoj su Židovi bili otvoreno izloženi iz godine u godinu. “Civilizirani svijet je sa zakašnjenjem shvatio da je time najavljen pohod protiv slobode svih naroda Evrope i protiv gole egzistencije židovskog naroda, gdje god se nalazio. Zlostavljanja, pljačke, progoni i hapšenja Židova u Njemačkoj, pa onda u Austriji i Čehoslovačkoj, pokazala su se samo kao gruba predigra strahotama koje će tek slijediti. Sve je to pratila antisemitska propaganda nezapamćenih razmjera, koja je sistematski raspirivala mržnju.”¹⁶ Također, Jugoslavenska vlada Cvetković – Maček, podilazeći Nijemcima, znajući da se srž nacističke doktrine sastoji u njihovom poimanju rasne teorije, donose 5. listopada 1940. godine dva zakona protiv Židova. Riječ je o “Uredbi o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane” i “Uredbi o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu Univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola”. Ova dva zakona ili “Uredbe” značile su zabranu trgovanja na veliko živežnim namirnicama židovskim trgovcima ili njihovom uplitanju u veletrgovinu živežnih namirnica preko svojih suvlasnika ili posrednika, te uvođenje “*numerus clausus*”, što je značilo da mogućnost obrazovanja židovske populacije mora biti zastupljeno u postotku koji cjelokupna židovska populacija ostvaruje unutar ukupnog broja stanovništva.

Ustaško preuzimanje vlasti i zatečenost židovskog stanovništva

Naveli bismo jednu od glavnih teza koja je zasigurno sudbinski odredila životni put brojnih Židova poslije travanjske okupacije i komadanja jugoslavenskog teritorija: “Sudbina jugoslavenskih Židova u priličnoj je mjeri ovisila o tome, u kojoj su se od tih različito tretiranih zona našli.”¹⁷ Štoviše, ovu tezu se mora iznimno naglasiti i dati joj izrazito značenje.¹⁸ Ustaško preuzimanje vlasti na terenu nakon 10. travnja

---

¹⁶ *Isto*, 176.

¹⁷ S. Goldstein, “Konačno rješenje jevrejskog pitanja” u jugoslavenskim zemljama. U: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 181.

¹⁸ Naveli bismo nekoliko konkretnih primjera kojim bismo potvrdili naša stanovišta. Branislav Božović u svojoj knjizi *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941.-1944.* piše: “Među prvim beogradskim Židovima osumnjičenim za djelatnost protiv okupatora, bio je građevinski inženjer Geza Breider. Prije rata je dosta putovao po inozemstvu kao predstavnik jedne međunarodne građevinske firme. Već 25. svibnja 1941. prijavio ga je Gestapou Milutin Špartalj, navodeći da vrbuje Židove i Srbe za neki ilegalni odred stacioniran na Bliskom Istoku. Špartalj je bio agent beogradske policije, koji je tajno radio za Gestapo pod šifrom ‘6807’. Gestapo mu je naložio da prati aktivnosti i veze Geze Breidera radi otkrivanja ostalih njegovih suradnika... Gestapo je sve vrijeme bio u toku zbivanja. Kada se Breider, 30.

kolovoza 1941, uputio u Zemun, unaprijed obaviješteni gestapovci sačekali su ga na mostu i uhapsili. U službenoj bilješci gestapovskog istražitelja kaže se da je uhapšen 'jer je Židov i jer je počinio razne prijevare. On je, pored toga, osumnjičen da radi za neprijateljsku obavještajnu službu, te je namjeravao odavde pobjeći u neprijateljsko inozemstvo'. Gestapo ga je uputio u logor Banjicu 17. rujna 1941, a već narednog dana je strijeljan." (u: Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941.-1944.*, Beograd: 2004, 103). Iz svjedočanstva kćerke Geze Breidera Livie Breider, rođene 1920. godine u Kečkemetu u Mađarskoj, slijedi: "Nakon što se automobilom uputio u pravcu Zemuna, ponijevši sa sobom znatnu količinu novca, biva uhapšen kod beogradskog Savskog mosta od unaprijed obaviještenog Gestapoa. Odveden je na Banjicu, gdje je već sutradan izvučen iz zatvorske ćelije i kundacima pretučen do smrti, u 46. godini života. Dok su ga tukli, zlatna proteza poletjela je iz njegovih usta. O načinu na koji je moj otac ubijen, kasnije je posvjedočio jedan vodoinstalater iz Beograda, koji je s njim bio u istoj ćeliji i poslije pušten iz zatvora." (u: Livia Babić, *Jedan život između jevrejstva i socijalizma, Mi smo preživjeli...4 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2007, 73). Anna Breider (rođ. Spitzer), supruga Geze Breidera, završila je konzervatorij u Pešti, klavir, violinu i solo pjevanje. Odvedena je na Sajmište i u proljeće 1942. godine ugušena je u 42. godini života u dušegupki, njemačkom specijalnom vozilu za usmrćivanje Židova trovanjem ugljičnim monoksidom. (u: Livia Babić, *Jedan život između jevrejstva i socijalizma, Mi smo preživjeli...4 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2007., 74.). Što se zbivalo nekoliko mjeseci ranije? Geza, Anna, Livia i njezin suprug Mato, za kojeg se udala 1940. godine, bili su porijeklom iz Slivna kod Opuzena, a također i njezin kolega sa studija medicine u Beogradu. U ožujku 1941. godine svi su iz Beograda stigli u Slivno kod obitelji Livijinog supruga. Geza se htio uputiti sa suprugom Annom u Split, u talijansku okupacijsku zonu, no Anna je inzistirala povratak u Beograd zbog imovine. Tako su se Livijini roditelji vratili u Beograd, te dočekali zlokobnu sudbinu. Njihova kćer Livia priključuje se u ljeto 1941. godine NOB-u, a pred kraj rata boravi na Visu, gdje je rodila krajem 1944. godine sina Gorana. (Iz sjećanja Livie Babić, spisi su privatno vlasništvo B. Zuckermana). Budući da su u datom momentu Geza i Anna mogli otići u Split iz Opuzena, navesti ćemo neke konkretne primjere. Prema svjedočanstvu Estere Stele Margalit rođ. Behajim, rođene 1921. godine u Beogradu, (ovo svjedočanstvo je pohranjeno u Arhivu Yad Vashem), njezina majka je ugušena u dušegupki u Beogradu, otac joj je ubijen, dok je muž Marsel Adanja poginuo 1943. godine otišavši u NOB nakon njihova dolaska u Split. Estera Stela se udala za Marsela 1938. godine, te su slijedeće godine dobili sina Isaka (Iva), rođenog u Beogradu. Invazija na Kraljevinu Jugoslaviju zatekla ju je u Beogradu. Odmah tijekom travanjskog rata sa svekrom, svekrvom, majkom i djetetom dolazi u obližnji Arandelovac. U Talijanskom konzulatu u Beogradu dobila je za velike novce falsificirane dokumente prema kojima je njezinu obitelj rat zatekao u Beogradu, te da su iz Dalmacije. Preko Hrvatske je bilo opasno stići na morsku obalu, pa je tijekom listopada 1941. godine s djetetom i suprugom stigla u Skoplje. Krajem 1941. godine svjedoci su masovnih deportacija Židova, te odmah odlaze i napuštaju Skoplje. Želja da se dođe do Dalmacije vodila je jednim putem – preko Albanije, te uspijevaju stići u

1941. godine, koja je protjecala usporedo s okupacijom Kraljevine Jugoslavije, nije moguće sagledati bez postojeće institucionalne strukture Hrvatske seljačke stranke, te Seljačke i Građanske zaštite. Naime, poslijepodne 10. travnja 1941. godine Maček osobno predaje Slavku Kvaterniku pismeni poziv narodu da mirno prihvati novu vlast.¹⁹ Kvaternikova osnovna misao prilikom proglašenja NDH i preuzimanja vlasti je bila da se za temeljnu sigurnost i red pobrine t. zv. Mačekova "Građanska zaštita", jer nije mogao računati na malobrojne ustaše. Stoga je Mačekov poziv upućen narodu bio od izuzetne važnosti, osigurao je Kvaterniku "potporu dobrovoljačkih postrojba HSS-a iz Seljačke i Građanske zaštite. Samo u Zagrebu Zaštita je raspolagala s oko 4000 ljudi... Kvaternik se u času proglašenja NDH potpuno oslanjao na Zaštitu jer nije vjerovao u djelotvornost i autoritet zagrebačke policije."²⁰ Stoga, dijelo-

---

Skadar. Prelaze čamcem granicu i dolaze u Ulcinj. Estera Stela potom svjedoči: "Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se "izgubimo" u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukricali smo se na lađu i otputovali u Split s našim dokumentima. Nitko nije tražio dokumente. Židovi su u Splitu bili slobodni. Išli smo da tražimo stan i našli smo ga u starom dijelu grada.". Kasnije je otputovala s djetetom u Solin, a potom se prebacuju na Vis. Sa Visa stiže u Bari, potom u Rim. Iz Italije početkom 1945. godine odlazi s djetetom u Palestinu, te stižu u Haifu. (u: Estera Stela Margalit, *Život sa tek po kojem radošću, Mi smo preživeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 283-303). Prema svjedočanstvu Đorđa Alpara, koji se rodio 1922. godine u Pécsu u Mađarskoj, u godinama pred Drugi svjetski rat njegov otac Andrija osniva u Beogradu firmu za vještački kamen. Otac je želio još 1937. godine da cijela obitelj iseli u Palestinu, međutim "naša majka Elizabeta ne želi da napusti stečenu egzistenciju i tako oni ostaju u Beogradu." Đorđev stariji brat Oto 1939. godine iseljava u Palestinu, a obitelj dočekuje travanjski rat u Beogradu. Đorđe se ne registrira prema naredbi za prijavu Židova, a otac radi na prinudnom radu, na raščišćavanju ruševina. U kolovozu 1941. godine Đorđe uspijeva iz Beograda pobjeći u Dalmaciju u Šibenik, a na njegovo inzistiranje i roditelji planiraju bježanje iz Beograda. Otac dolazi u studenom 1941. godine s lažnim dokumentima preko Albanije i Splita, također u Šibenik. Majka s dokumentima kao muslimanka u svibnju 1942. godine prelazi iz Beograda u Zemun, potom preko Zagreba i Splita stiže do muža Andrije i svojeg mlađeg sina Đorđa. Nakon kapitulacije Italije, Đorđe odlazi u partizane, dok roditelji pristižu na otok Vis. Krajem rata otac Andrija, majka Elizabeta i Đorđe dolaze u Beograd u svoju nacionaliziranu kuću od sedam soba, gdje su se već uselile brojne obitelji, te dobivaju na korištenje dvije sobe. Potom 1948. godine Andrija i Elizabeta odlaze za Palestinu, gdje im se s obitelji pridružuje sin Oto. (u: Đorđe Alpar, *Moj otac Andrija. Mi smo preživeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 304-308).

¹⁹ Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika – Sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: 1997, 29.

²⁰ *Isto*, 30-31.

vi “Seljačke i Građanske zaštite u danima osnivanja NDH, po svemu sudeći, ‘održavale su red i sigurnost na dostojnoj visini’, pa su, zapravo, htjele ili ne htjele, pomagale ustašama u uspostavi vlasti”, no također je bilo i onih dijelova Seljačke i Građanske zaštite koji su bili pasivni, no i onih koji su bili pod utjecajem komunista, pa su se suprotstavljale ustašama.²¹

Predstavnici ustaškog pokreta još prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije počinju s operacionalizacijom vlasti u Bosni i Hercegovini. Već 11. travnja 1941. godine u Mostaru je osnovan “Ustaški stan”, a takve akcije proustaških elemenata provedene su i u Čapljini. Nakon povlačenja kraljevske vojske u noći na 15. travnja ustaše preuzimaju vlast u Tuzli, dok dva dana kasnije, 17. travnja, ustaše dolaze u Banju Luku predvođeni Viktorom Gutićem.

Tih dana je u Zagrebu došlo do velike koncentracije pripadnika “Zaštite”, koji su poslužili uspostavi vlasti NDH na onim područjima u Bosni i Hercegovini koji su bili izvan Banovine Hrvatske.²² Ustaške vlasti nisu mogle južno od demarkacione linije operacionalizirati svoju vlast, sve do Rimskih ugovora 18. svibnja 1941. godine. Međutim, imenovani su povjerenici. Za povjerenika cijele Bosne i Hercegovine imenovan je Jure Francetić, kome su bili podložni povjerenici pojedinih dijelova i mjesta u Bosni i Hercegovini. Za grad Sarajevo je imenovan Božidar Bralo²³, a nešto kasnije 17. svibnja 1941. godine za logornika kotara Sarajevo i istodobno za zamjenika Jure Francetića imenovan je Drago Jilek²⁴, Nikola Jurišić za Travnik, Dragan Urumović za Livno, Viktor Gutić za područje bivše Vrbaske banovine, Dragutin Kamber za Doboju, Hakija Hadžić za Tuzlu, Pavao Canki za Mostar, Alija Šuljak za područje istočne Hercegovine.²⁵ Uz Rimske ugovore potpisan je “Sporazum o pitanjima vojnog značenja”, a u praksi je teritorij do demarkacione linije tretirao u vidu tri zone. Iza obalnog i priobalnog teritorija koje je anektirala Italija područje do demarkacione linije prema sjeveru podijeljeno je u dvije teritorijalne zone. Zaleđe od talijanskog anektiranog teritorija nazvano je demilitariziranom zonom ili Drugom zonom gdje je vlast NDH bila “gotovo formalna”, a teritorij između Druge zone do

---

²¹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918.- 2008.*, 228.

²² F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 80-81.

²³ Božidar Bralo bio je katolički svećenik. (u: Nisim ALBAHARI, *Od aprilskog rata do ustanka. Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo: 1977, 28).

²⁴ *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.- 1945.* Zagreb: 1997, 173.

²⁵ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941- 1945.*, 99-100.

---

demarkacione linije predstavljao je Treću zonu, u kojoj su “vlasti i vojsci NDH ingerencije bile umnogome sužene”.²⁶

Lokalne ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini pribjegavale su donošenju izvjesnih protužidovskih mjera i prije nego su bile propisane od središnjih ustaških vlasti u Zagrebu. Primjerice, dvije iznimno značajne protužidovske mjere koje su stupile na snagu prema bosanskohercegovačkim Židovima, a izdale su ih lokalne bosanskohercegovačke ustaške vlasti, bile su Naredba od 11. svibnja 1941. godine o obveznom stavljanju natpisa “Židovska radnja – Jüdisches Geschäft” na židovske radnje, te Naredba od 14. svibnja 1941. godine o zabrani kretanja sarajevskih Židova izvan gradske regije.²⁷ Središnje ustaške vlasti u Zagrebu donijele su Naredbu o obveznom postavljanju natpisa na židovske firme 4. lipnja 1941. godine²⁸, dok je Naredba o zabrani napuštanja Zagreba za Židove objavljena putem zagrebačkih dnevnih novina *Hrvatski narod* i *Novi list* od 7. lipnja 1941. godine. Konciznu i sustavnu ustašku državnu protužidovsku legislativu nije bilo moguće ni očekivati u uvjetima kada ustaški sustav vlasti u početnoj fazi nije bio čvrsto ustrojen. Međutim, kompleks protužidovskih naredbi Ministarstva unutarnjih poslova od 4. lipnja 1941. godine u pogledu novih židovskih znakova, obilježavanja židovskih firmi, vraćanja starih židovskih prezimena i zabrani korištenja pseudonima, donijete su za cjelokupno državno područje NDH uz uputu da danom stupanja na snagu ovih naredbi prestaju vrijediti dosadašnje naredbe na cjelokupnom teritoriju NDH. U početnom periodu ustrojstva ustaške vlasti jedan od suradnika generala Edmunda Glaise von Horstenaua opisao je tadašnje prilike slijedećim riječima: “Svaki ušljivi mladić, ali također i svaka kriminalno evidentirana osoba može u toj ustaškoj državi postati ustaša i posjedovati oružja koliko želi.”²⁹ Rasprostranjenost takve svijesti i uvjerenja kod ustaša bilo je točno, imalo je svoje realne temelje - nadošlo je “novo vrijeme”. Glavne značajke koje su omogućavale novu klimu u društvu bile su već prisutne i potvrđene zadanim političkim prilikama. Kada govorimo o prisutnosti antisemitizma u javnosti povezanim s novim političkim prilikama, možemo navesti nekoliko postavki koje su stvorile društveno-političku podlogu u nedvosmislenom poticanju i omogućavanju prvotne protužidovske aktivnosti tijekom travnja 1941. godine. Najvažnije

---

²⁶ I. Goldstein, *Hrvatska 1918- 2008.*, 238.

²⁷ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: 1980, 127.

²⁸ *Hrvatski narod*, br. 111, Zagreb, 5. VI. 1941, 13.

²⁹ I. Goldstein, *Hrvatska 1918- 2008.*, 227.

činjenice su se ogledale u prisutnosti njemačke vojske, vojnoj i političkoj dominaciji koju je Njemačka ostvarivala u Europi, propagiranju vrijednosti koje su označavale “novi europski poredak”³⁰, raspadu i konačnom krahu Kraljevine Jugoslavije kao “nametnute” državne tvorevine 1918. godine, njemačkoj okupaciji Srbije, stvaranju nezavisne Hrvatske i opstojnost Hrvata kao ravnopravnog čimbenika u zajednici europskih naroda koju predvodi snažni njemački Reich uz “providnost” koja se “ogledala” u njemačkom Führeru.

Židovi su stereotipno smatrani bogatima³¹, a do momenta stvaranja NDH stalno se naglašavalo kako su bili zaštićeni beogradskom vlašću kojoj su služili za ostvarenje svojih povlastica i interesa. Doslovno, od trena proglašenja ustaške države započinje nasilje nad Židovima, te neskriveno i besramno otimanje židovske imovine. U Sarajevu odmah po dolasku njemačkih trupa zabilježena je otimačina židovske imovine iz njihovih trgovina. Nijemci su, primjerice, ulazili u židovske trgovine, uzimali najbolje proizvode, robu, hranu, a umjesto novca “plaćali” su papirićima na kojima su pisali “Fritz”, “Hans” i slično.³² U židovskim radnjama, trgovinama, poduzećima, postavljeni su ustaški povjerenici. *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* donesena je već 19. travnja 1941. godine. Tako se vlastima NDH već prvih dana, kao na dlanu, ukazala židovska imovina kojom su praktički mogli potpuno slobodno raspolagati. Zakonska odredba o ustaškim povjerenicima stala je u jedan paragraf: “Dužnost povjerenika u privrednim poduzećima i ustanovama mogu vršiti samo oni povjerenici, koji su postavljeni po Ministarstvu narodnog gospodarstva. Povjerenici, koji nisu postavljeni u smislu ove Odredbe, razrješuju se časom stupanja na snagu ove Odredbe njihove dužnosti.”³³ Primjerice, u Sarajevu su povjerenici u židovskim radnjama ili poduzećima, čiji se broj kretao od jednog pa do pet povjerenika s obzirom na veličinu židovske tvrtke, “bili svemoćni, u radnjama koje su im povjerene radili su što su htjeli i nitko ih nije kontrolirao. U prodaju su pušteni samo jeftiniji artikli, a sve ostalo su povjerenici zadržavali za sebe ili prodavali na crnoj burzi. Time su smanjivana i sredstva za obnavljanje zaliha robe,

---

³⁰ Treba naglasiti kako je nacistički sustav vrijednosti prodirao na domaću političku scenu prethodnih godina, bio u dovoljnoj mjeri prepoznat, a sasvim jasan po svom određenju naspram Židova.

³¹ Dodjeljivanje židovskih znakova je pokazalo koliko ima židovske bijede. (Svjedočenje Branka Polića iz Zagreba).

³² Nisim Albahari, *Od aprilskog rata do ustanka*. U: *Sarajevo u revoluciji*, tom II, Sarajevo: 1977, 24-25.

³³ Nezavisna država hrvatska, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.* Zagreb: 1941-1944, I, 26.

---

da bi, na kraju, radnje ostale potpuno prazne... Dok su se povjerenici i njihovi pomagači - šverceri bogatili, mnoge opustošene radnje su zatvorene. Neka od tako osakaćenih poduzeća ustaške vlasti su 'spašavale' prodajom obogaćenim povjerenicima i poznatim ustašama, u besćenje."³⁴ Tako se Josip Zubić u gradu Sarajevu "od šefa policijskog redarstva pretvorio u tobožnjeg trgovca i vlasnika firme."³⁵ Ovaj isti ustaški dužnosnik bio je istodobno povjerenik *Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu* i glavni povjerenik svih židovskih radnji u Sarajevu.³⁶ Zagrebačke dnevne novine *Novi list* od 6. lipnja 1941. godine iznose podatak da u Sarajevu živi oko 80.000 Sarajlija, te da je to grad u kojem živi u odnosu na ukupan broj stanovnika najveći broj Židova u NDH, a kojih je blizu 10.000.³⁷ Prema tome, u samom gradu je svaki osmi stanovnik bio Židov. U gradu Sarajevu su postavljena 303 ustaška povjerenika u židovske radnje i firme.³⁸

Prema dr. Baruhu Avramu, u Sarajevu "je za vrijeme okupacije ostalo kod svojih kuća oko 120 Jevreja oba pola", gradu koji je pred rat brojao oko 10.500 Židova.³⁹ U *Zapisniku Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* David Montiljo, rodom iz Sarajeva, piše: "Dne 26/ VI 1941 g. uhapšen sam kao Jevrej i držan ovdje u Sarajevu, u zatvoru sve do 26/ XI 1941 g. kad sam otpremljen u logor Jasenovac... Moja žena i djete ostali su iza mog hapšenja još vrlo kratko vrijeme u Sarajevu, ali su i oni odvedeni u logor Džakovo, odakle se nisu više nikada javili. Isto tako mi je odveden i otac, majka i brat, za čiju sudbinu takodjer ništa ne znam."⁴⁰ Također, prema provedenim *Zapisnicima*, značajno je istaknuti podatak koji je iznio Rudolf Sokal, rodom iz Sarajeva, prema kojem "je prvo masovno odvođenje Jevreja iz sarajeva uslijedilo u noći od 3. na 4. septembra 1941... Te noći odvedeni su svi Jevreji iz Aleksandrove ulice. Hapšenja su vršili svi agenti policije i to po spiskovima.... Broj onih koji su tu noć odvedeni iznosio je nekoliko stotina,

---

³⁴ Rašela Papo, Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama. U: *Sarajevo u revoluciji*, tom II, Sarajevo: 1977, 197-198.

³⁵ *Isto*, 198.

³⁶ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 - 1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 125.

³⁷ *Novi list*, br. 38., Zagreb, 6. lipnja 1941, 4.

³⁸ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 - 1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 125.

³⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 196, br. U. g. 16/ 1945, 1.

⁴⁰ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 196., br. U. g. 16/ 1945., 35.

---

a znam da su odvedeni u logor Kruščicu kraj Travnika.”⁴¹ U *Elaboratu o zločinima koje su okupator i njihovi pomagači izvršili nad Jevrejima Banja Luke* stoji: “Odmah po stvaranju NDH Jevreji su još koncem aprila 1941.g. tako rekuć stavljeni van zakona”, o deportacijama se konstatira da su započele s manjim skupinama uhapšenih Židova tijekom lipnja 1941. godine, a “28. 7. 1942.g. odvedena su sva lica jevrejske narodnosti koja su se zatekla u Banja Luci, bez razlike starosti i pola. Bilo ih je od dvije pa sve do osamdeset godina. Bilo ih je i u utrobi majčinoj.”⁴² Na masovna zlostavljanja Židova već prvih dana od proglašenja NDH ukazuje *Elaborat* pod nazivom “*JEVREJSKO PITANJE*” za grad Derventu, u kojem je navedeno: “Već 15 aprila 1941 god. po naredjenju pretstojnika svi Jevreji morali su da idu na prisilni rad. Na taj rad sproveli su ih policajci a zatrpavali su jame od bombardovanja, meli ceste i vršili sve grube poslove. Oko ruke nosili su žutu traku.”⁴³

Prvotne ključne protužidovske mjere u NDH - prvotne ključne mjere lokalnih ustaških vlasti u Bosni i Hercegovini

Središnje ustaške vlasti u Zagrebu vrlo brzo su donijele prve zakonske odredbe koje su bile usmjerene protiv Židova, a odnosile su se na cjelokupni teritorij NDH. Međutim, uz zakonske odredbe koje su proglašene od najviših instanci NDH i lokalne ustaške vlasti u raznim oblastima Bosne i Hercegovine donosile su vlastite odredbe protiv Židova. Već prve zakonske odredbe koje je proglasila NDH imale su značenje kojim je židovsko stanovništvo postalo zakonski nezaštićena i izopćena društvena kategorija. Zakonske odredbe i razne naredbe išle su u smjeru koji je za Židove značio samo jedno: bespomoćnost, ekskomunikaciju i izolaciju.

U samo nešto više od dva mjeseca zakonska regulativa definirala je Židove kao zasebnu društvenu kategoriju podložnu svakom obliku zlostavljanja. Između fizičkog integriteta Židova, te njihove imovine i zakonske zaštite i sigurnosti više ništa nije ostalo. Razne lokalne mjere koje su lokalne ustaške vlasti donosile protiv Židova nisu bile po svojoj suštini različite, ako se izuzmu izvjesne razlike u smislu datuma kada su donesene ili formalnog sadržaja. U načelu ćemo navesti o kakvim je formalnostima riječ. Primjerice, da li je Židovima zabranjeno dolaziti na gradske tržnice kupovati živežne namirnice od 9 sati ili od 10 sati ujutro, da li su znakovi kojima su obilježavani Židovi i Židovke vrpce oko desne ruke ili su platnene krpe koje se prikače na odjeću, da li se Židove iseljava iz njihovih kuća i stanova u određ-

---

⁴¹ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 197., inv. br. 60425.

⁴² ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut.1., inv. br. 30981/6.

⁴³ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, kut. 84., inv. br. 56057, 4.

---

ni dio grada ili na periferiju grada, koji dijelovi gradova od trgova, šetališta, parkova su zabranjeni za pojavljivanje Židova, u koliko sati se trebaju odazvati i polaziti na prisilni rad, koliko Židova se može u skupini kretati po gradu, odredbe o trajanju policijskog sata, zabrana ili uvjeti za korištenje javnog gradskog prijevoza, datum i obavještenja o isključivanju iz raznih društvenih udruga, restrikcije za poslovanja židovskih radnja i slično.

No, ključne zakonske odredbe središnjih državnih vlasti NDH koje su se odnosile protiv Židova na cjelokupnom području ustaške države do otpočinjanja masovnih deportacija u koncentracione logore kako bi se započelo s potpunim istrebljenjem Židova bile su:

Zakonska odredba za obranu naroda i države od 17. travnja 1941. godine⁴⁴; *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine⁴⁵; *Provedbena naredba zakonske odredbe o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine⁴⁶; *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* od 19. travnja 1941. godine⁴⁷; *Odredba Ministarstva unutarnjih poslova kojom je Židovima zabranjen polazak kavana, restauracija i gostionica* od 21. travnja, a objavljena u tisku 22. travnja 1941. godine⁴⁸; *Zakonska odredba o državljanstvu* od 30. travnja 1941. godine⁴⁹; *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941. godine⁵⁰; *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* od 30. travnja 1941. godine⁵¹; *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaze u privrednim poduzećima* od 30. travnja 1941. godine⁵²; *Zakonska odredba o osnivanju ureda za obnovu privrede* od 2. svibnja 1941. godine⁵³; *Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 6. svibnja 1941. godine⁵⁴; *Tumačenje o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i dr-*

---

⁴⁴ *Zakoni NDH*, I, 15.

⁴⁵ *Zakoni NDH*, I, 20.

⁴⁶ *Zakoni NDH*, I, 41-42.

⁴⁷ *Zakoni NDH*, I, 26.

⁴⁸ *Hrvatski narod*, br. 69, Zagreb, 22. IV. 1941, 10.

⁴⁹ *Zakoni NDH*, I, 107-108.

⁵⁰ *Zakoni NDH*, I, 109-112.

⁵¹ *Zakoni NDH*, I, 113-115.

⁵² *Zakoni NDH*, I, 128-130.

⁵³ *Zakoni NDH*, I, 140-142.

⁵⁴ *Zakoni NDH*, I, 161-163.

žave od 6. svibnja 1941. godine⁵⁵; *Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 8. svibnja 1941. godine⁵⁶; *Naredba o zabrani ritualnog klanja i stavljanja u promet svih vrsti životinja ritualno zaklanih, čije meso služi za ljudsku hranu* od 13. svibnja 1941. godine⁵⁷; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine⁵⁸; *Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 16. svibnja 1941. godine⁵⁹; *Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 23. svibnja 1941. godine⁶⁰; *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941. godine⁶¹; *Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva* od 4. lipnja 1941. godine⁶²; *Naredba o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtka* od 4. lipnja 1941. godine⁶³; *Provedbena naredba zakonskoj odredbi o ispražnjenju i naseljenju stambenih i poslovnih prostorija iz razloga javne sigurnosti* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁴; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁵; *Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine⁶⁶; *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja* od 4. lipnja 1941. godine⁶⁷; *Zakonska odredba o izvlastbi zgrada u korist države* od 9. lipnja 1941. godine⁶⁸; *Zakonska odredba o izvlastbi tiskara* od 12. lipnja 1941. go-

---

⁵⁵ *Zakoni NDH*, I, 200.

⁵⁶ *Zakoni NDH*, I, 172.

⁵⁷ *Zakoni NDH*, I, 219.

⁵⁸ *Zakoni NDH*, I, 261-264.

⁵⁹ *Zakoni NDH*, I, 296.

⁶⁰ *Zakoni NDH*, I, 322.

⁶¹ *Zakoni NDH*, II, 40.

⁶² *Zakoni NDH*, II, 51-53.

⁶³ *Zakoni NDH*, II, 54-59.

⁶⁴ *Zakoni NDH*, II, 63-69.

⁶⁵ *Zakoni NDH*, II, 73-74.

⁶⁶ *Zakoni NDH*, II, 75-78.

⁶⁷ *Zakoni NDH*, II, 105-108.

⁶⁸ *Zakoni NDH*, II, 162-164.

---

dine⁶⁹; *Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu* od 24. lipnja 1941. godine⁷⁰; *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed* od 26. lipnja 1941. godine⁷¹, u kojoj stoji: “Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otešćavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.” Ovu zapovijed je proglasio i potpisao jedino i samo Pavelić. “Istrebljivanje Židova smatrali su i Njemci i ustaše svojim glavnim zadatkom... Pored svih saobraćajnih neprilika, nestašica prometnih sredstava, vagona, ugljena, lokomotiva, nije to nikada bila smetnja da se ne organiziraju transporti Židova u logore.”⁷²

Unutar različitih oblasti Bosne i Hercegovine lokalne ustaške vlasti donose raznovrsne ključne zapovijedi i odredbe protiv Židova, koje ih dehumaniziraju, teroriziraju, ekskomuniciraju, izoliraju, te kao društvenu kategoriju koncentriraju kao jedan od uvjeta koji je bio uvod masovnim deportacijama. Prema konačnom uništenju židovskih zajednica, pored dodjele židovskih znakova, neskriveno se provodila pljačka židovske imovine. Središnje pitanje ustaškog protužidovskog programa predstavljalo je potpuno fizičko uništenje Židova, dok je izravna posljedica bila pljačka židovske imovine.⁷³ Židovi su “držani u stalnom strahu i očekivanju iznenadnog hapšenja i deportiranja.”⁷⁴

Za Židove u gradu Sarajevu je određeno, prema Naredbi Redarstvenog ravnateljstva, kako se počevši od 1. lipnja 1941. godine nalaže “svima Židovima (muškarcima) u dobi od 15-60 godina, nastanjenima u gradu Sarajevu, da za vrijeme kretanja po gradu u već ranije određenom vremenu moraju nositi oko ruke vrpce (trake) propisane od ovoga ravnateljstva. Trake će biti od žute tkanine s plavo otisnutom židovskom šesterokrakom zvijezdom u sredini, a s jedne strane šesterokrake zvijezde pisat će latinicom “Židov”, a s druge strane na njemačkom jeziku “Jude”. Židovi će trake moći kupiti u zgradi redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu.”⁷⁵ U NDH su se po brojnosti Židova, te pristupu ustaških vlasti prema donošenju protužidovskih mjera mogli u izvjesnu ravan staviti jedino Zagreb i Sarajevo, dva najveća grada s dvi-

---

⁶⁹ *Zakoni NDH*, II, 175-176.

⁷⁰ *Zakoni NDH*, II, 231-232.

⁷¹ *Zakoni NDH*, II, 283-285.

⁷² HDA (Hrvatski državni arhiv), Zagreb, fond ZKRZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 411.

⁷³ Svjedočenje Teodora Grünera iz Zagreba.

⁷⁴ HDA, Zagreb, fond ZKRZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 403.

⁷⁵ *Sarajevski novi list*, br. 11, Sarajevo, 24. V. 1941, 4.

je najbrojnije židovske populacije, koje su brojile više od polovice sveukupnih Židova u NDH. A, u Zagrebu je bilo drugačije. Tamo se pozivaju svi zagrebački Židovi, muškog i ženskog spola, bez obzira na starosnu dob i vjeroispovijest, kako bi dali osnovne pojedinačne podatke i preuzeli židovske znakove. Za primitak dvaju židovskih znakova predviđeno je pet dana, od 23. svibnja do 28. svibnja, a prema abecednom redu početnog slova prezimena. Kao židovski znakovi primale su se “dvije krpe žute boje veličine 12 x 7,5 cm; jedna se morala nositi na lijevoj strani prsiju, a druga na lijevoj strani leđa. U sredini svake krpe nalazilo se veliko crno slovo ‘Ž’.”⁷⁶ Prema Naredbi *Redarstvenog ravnateljstva u Banja Luci*, koja je donijeta sredinom lipnja 1941. godine, “radi točne evidencije svi židovi i židovke u Banja Luci morali su se 14., 15., i 16. lipnja javiti osobno u Redarstveno Ravnateljstvo. Prema podacima sa kojima raspolaže Redarstveno Ravnateljstvo na osnovi ovih prijavljivanja, u našem gradu ima 400 židova starijih od 15 godina, koji će dobiti židovske znakove. Danas je već počelo izdavanje oznaka židovima. Jutros su se židovi pojavili sa oznakama na grudima. Oznaka je nešto veća od dopisnice, žute boje sa židovskom zvijezdom i slovom “Ž” [...] Takodjer će ovim znakovima biti označene i sve židovske trgovine i radnje uopće.”⁷⁷ Iz Tuzle⁷⁸ se 9. lipnja 1941. godine prenosi vijest kako je još od ranije stupila na snagu Odredba o obveznom nošenju znaka. Također, u dopisu slijedi: “Mnogi su se toga žiga stidili i nisu ga nosili, ili su ga krili time, što su ga zavrnuli, pa se nije moglo jasno raspoznavati. Naredbom Zapovjedništva mjesta naređeno je pod prijetnjom najstrožijih sankcija, da svi židovi - žensko i muško - počam od 14 godina pa na više moraju na lijevoj ruci nositi spomenute trake u širini od 10 cm., i to tako postavljene, da ih se može jasno raspoznavati... Ova odredba važi i za one židove, koji su ranije promijenili svoju vjeru.”⁷⁹ Novi poziv sarajevskim Židovima za opći popis upućen je 26. srpnja 1941. godine. Naređeno je da se svaka židovska obitelj, kao i samci Židovi i Židovke, moraju prijaviti radi popisa 28. VII. od slova A do slova M i 29. VII. od slova N do slova Ž.⁸⁰ Ovi popisi su se organizirali u četiri stražarnice (karaulama) Beledija, Ajas, Čobanija i Kolodvor, a u koju stražarnicu će se doći na popis, ovisi u kojem se predjelu grada živi. Jedini izuzetak čine Židovi koji žive izvan područja grada u Novom Hrasnu, Starom Hrasnu, Pofalićima, Dolac Mal-

---

⁷⁶ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 125-126.

⁷⁷ *Hrvatska krajina*, br. 26, Banja Luka, 18. VI. 1941, 3.

⁷⁸ U Tuzli do travnja 1941. godine bilo je 373 Židova Sefarda i Aškenaza. Više je bilo Aškenaza. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1987, 167).

⁷⁹ *Sarajevski novi list*, br. 25, Sarajevo, 10. VI. 1941, 7.

⁸⁰ *Sarajevski novi list*, br. 66, Sarajevo, 27. VII. 1941, 5.

---

ti, Dolac Koloniji i Čengić Vili. Oni se moraju prijaviti u stražarnici Kolodvor. Vlasti napominju kako će se popis vršiti bez prekida od 8 do 18 sati, a posebno ističu slijedeće: "Ovom proglasu moraju se odazvati svi židovi starješine obitelji i samci, te svi oni židovi, koji su prešli na drugu vjeru."⁸¹ Zatim, u Travniku je "naredjeno da imaju nositi žute trake s natpisima Židov".⁸² Također, *Predstojništvo gradskog redarstva u Mostaru* izdalo je OGLAS od 26. svibnja 1941. godine, kojim se pozivaju "svi židovi, koji su obuhvaćeni židovskim Zakonom Broj XLV.-68 Z.p. od 30. travnja 1941. muškog i ženskog spola (bez razlike u godinama starosti i bilo koje vjeroispovijesti) da u toku 27. i 28. o.m. pristupe u *Predstojništvo gradskog redarstva* radi primitka židovskog znaka. Tako primljeni židovski znak imadu primaoci odmah prikopčati na lijevu stranu prsiju i na lijevu lopaticu. Svaki arijevac dužan je svakog židova ili židovku koji se ovom pozivu ne odazove prijaviti kod ovog Predstojništva."⁸³ U svezi *Zakonske odredbe o vanjskom označivanju Židova* od 4. lipnja 1941. godine od strane središnjih državnih vlasti, *Redarstveno ravnateljstvo* u Sarajevu izdaje saopćenje prema kojemu svi Židovi i Židovke moraju svoje dosadašnje trake zamijeniti novim znakovima izrađenim od metala, a imaju ih nositi na lijevoj strani grudi. Zapovijed se mora izvršiti zaključno s 4. rujnom 1941. godine. Slijedi upozorenje kako će oni koji ne zamijene znak biti najstrožije kažnjeni.⁸⁴ Tako se u Sarajevu Zakonska odredba o nošenju židovskih znakova u obliku okruglih limenih pločica od 4. lipnja 1941. godine počela primjenjivati početkom rujna 1941. godine.

Ustaški organi Sarajevskog Redarstvenog ravnateljstva primijetili su "da židovi u velikom broju nisu postupali po naredbi o postavljanju propisanih tabla «Jüdisches Geschäft» - «Židovska radnja» na svoje trgovine, da je židovska radnja." Stoga se naređuje, bez obzira postoji li u radnji povjerenik ili nije određen, da u roku od 24 sata na svoje radnje postave određene table, "koje mogu kupiti u zgradi Gradskog poglavarstva."⁸⁵ Ranija Naredba o kretanju Židova Sarajevom ostaje na snazi, no slijede nadopune ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva dr. Branka Gjikovića:

"a) slobodno kretanje Židovima i Židovkama po gradu dozvoljavam u vremenu od 8 sati u jutro do 6 sati po podne. U 6 sati po podne, svi Židovi i Židovke moraju biti u kućama, u kojima su se prijavili kod Prijavnog ureda redarstvenog ravnatelj-

---

⁸¹ *Sarajevski novi list*, br. 66, Sarajevo, 27. VII. 1941, 5.

⁸² *Novi list*, br. 24, Zagreb, 22. V. 1941, 19.

⁸³ Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd, fond NAREDBE, reg. br. 4351, sign. K-21-1a-2/12.

⁸⁴ *Sarajevski novi list*, br. 93, Sarajevo, 28. VIII. 1941, 3.

⁸⁵ *Sarajevski novi list*, br. 7, Sarajevo, 18. V. 1941, 5.

---

stva u Sarajevu. Od 5 sati u jutro imaju pravo slobodnog kretanja po gradu oni Židovi i one Židovke, koji za to imaju posebno izdate legitimacije (radnici željezničkih radionica ili drugih radionica, koji su zadržani do daljnjega na radu.)

b) Židovi i Židovke, kao prometnim sredstvom mogu se služiti i tramvajem. Međutim, Židovima i Židovkama zabranjena je vožnja u tramvajskim motornim kolima. Dozvoljavam vožnju Židovima i Židovkama tramvajem jedino u tramvajskim prikolicama, i to na zadnjoj platformi.”⁸⁶ U Sarajevu se posebno ističe, kao i u Zagrebu, da su intervencije za Židove “najstrože zabranjene”. Osoba koja intervenira za Židova ili Židovku biti će pozvana na prisilni rad ili najstrožije kažnjena.⁸⁷ Stožernik i povjerenik za bivšu Vrbasku banovinu dr. Viktor Gutić sredinom svibnja 1941. godine donosi Odredbu po kojoj se svi Židovi nastanjeni u Banjoj Luci⁸⁸ smiju kretati gradom u periodu od 6 sati ujutro do 9 sati navečer. Osim toga, “Židovima se zabranjuje i posjećivanje svih javnih lokala, te kazališta i kino.”⁸⁹

Ustaška propaganda je popratila zbivanja oko odlaska sarajevskih Židova na prisilne radove. Židovi dolaze na prisilne radove, bez nošenja hrane, kako je propisano naredbom. Židovi se tijekom prisilnog rada tuže nadzornicima da su gladni, dok na odgovor kako su hranu trebali ponijeti sa sobom odgovaraju “da za nabavu hrane tobože nemaju novčanih sredstava. Da bi ostali na radu i da se ne bi mučili glađu, redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu izdalo je jutros naredbu Židovskoj bogoštovnoj općini sefardskog reda, kao i Židovskoj bogoštovnoj općini aškenaskog reda, da svakog dana za svoje vjernike koji budu pozvani na rad (pravovremeno će biti izvješteni o broju i mjestu gdje se Židovi nalaze na radu) o svom trošku nabave toplu hranu i kruh. Savjetovano je upravama općina, da organiziraju poljske kuhinje za prehranu Židova na prisilnom radu, i da bez interveniranja vlasti preuzmu svu odgovornost za redovnu prehranu svojih pripadnika.”⁹⁰ Primjerice, uslijediti će Naredba Gradskog poglavarstva u Sarajevu početkom svibnja 1941. godine prema kojoj židovski trgovci moraju njemačkim vojnicima prodavati uz popust od 20 posto.⁹¹

---

⁸⁶ *Sarajevski novi list*, br. 9, Sarajevo, 21. V. 1941, 5.

⁸⁷ *Sarajevski novi list*, br. 10, Sarajevo, 22. V. 1941, 6.

⁸⁸ Banja Luka je imala dvije židovske općine, Sefardsku i Aškenasku, a Židovi su u Banju Luku uglavnom pridošli iz Sarajeva i Travnika. U Banjoj Luci je u travnju 1941. godine živjelo oko 400 Židova. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987, 172).

⁸⁹ *Hrvatska krajina*, br. 11, Banja Luka, 14. V. 1941, 3.

⁹⁰ *Sarajevski novi list*, br. 15, Sarajevo, 29. V. 1941, 5.

⁹¹ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 125.

Neke od popratnih protužidovskih mjera bile su razne naredbe, kojima se oduzimalo židovsko vlasništvo, ali su utjecale na njihovo psihološko stanje potpunog društvenog srozavanja. Primjerice, Židovima u Banjoj Luci je naređeno da “smjesta predaju na Ustaško redarstvo, Smail Age Čengića ul. 53., židovski odsjek”, sve foto-kamere, kino-kamere i kino-projektore.⁹² Kada je riječ o ograničavanju kretanja za Židove, možemo izdvojiti primjer malog gradića Visoko⁹³ pored Sarajeva. *Ustaški logor* u Visokom izdao je Naredbu “da se poslije 7 sati na ulici ne smije vidjeti ni jedan Židov.”⁹⁴

Krajem svibnja 1941. godine uslijediti će mjera prema kojoj sarajevski židovski trgovci smiju prodavati samo Židovima⁹⁵, pod kojim stoji da je zapovjedništvo grada izdalo ovu naredbu, ali pod tim se uključuje i naredba kako “trgovci nežidovi (arijevci) ne smiju više prodavati živežne namirnice Židovima”, dok čitavu situaciju nedvojbeno razjašnjava obvezan natpis “Židovska trgovina”, koju svaka židovska trgovina u Sarajevu mora imati u izlogu. Također, *Redarstveno ravnateljstvo* u Sarajevu određuje “da ni jedan Židov ni Židovka ne smiju odlaziti izvan grada” bez prethodne prijave i odobrenja, dok dnevne novine *Novi list* pišu kako je prema sarajevskom *Redarstvenom ravnateljstvu* ustanovljeno da u tom gradu “većina Židova i Židovki” izlazi svakodnevno rano ujutro izvan grada pod izgovorom da odlaze na izlet, a ustvari po selima odnose hranu skrivenim Židovima koji su “pobjegli pred protjerom redarstvenih organa”⁹⁶. Građanima Sarajeva se upućuju upozorenja *Redarstvenog ravnateljstva* na osnovu donesenih protužidovskih mjera, tj. prijetnje svima koji bi eventualno pomogli progonjenim Židovima “da nitko od građana ne smije primiti na konačenje ili dulji boravak ni jednog Židova ili Židovku.”⁹⁷ Naređuje se svim sarajevskim Židovima koji promijene svoje mjesto stanovanja kako su obavezni o tome izvijestiti nadležne organe vlasti “u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrože kazne”, jer će se protiv prekršitelja postupat najstrožije, a prema zapovijedi ravnatelja sarajevskog *Redarstvenog ravnateljstva* dr. Branka Djikovića.⁹⁸ Nakon više mjeseci, u studenom 1941. godine, kada će odvođenja Židova postati dnevne i neskrive-

---

⁹² *Hrvatska krajina*, br. 32, Banja Luka, 2. VII. 1941, 1.

⁹³ U Visočkom srezu prije travnja 1941. godine živjelo je 199 Židova. (u: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1987, 171.).

⁹⁴ *Sarajevski novi list*, br. 44, Sarajevo, 2. VII. 1941, 7.

⁹⁵ *Novi list*, br. 26, Zagreb, 24. V. 1941, 8.

⁹⁶ *Novi list*, br. 18, Zagreb, 16. V. 1941, 7.

⁹⁷ *Isto*.

⁹⁸ *Isto*.

---

ne aktivnosti, ustaška policija u Sarajevu poduzeti će još strožije mjere, zbog učestalih pokušaja bježanja Židova iz grada, a sarajevski veliki župan će izdati proglas u kojem se predviđa smrtna kazna za svakoga tko pomaže Židovima pri bijegu.⁹⁹

Masovne deportacije u cijeloj Bosni i Hercegovini počinju krajem lipnja 1941. godine. Primjerice, sve Židove iz grada Bihaća ustaške su vlasti pohapsile 24. lipnja 1941. godine, deportirale ih preko Kulen – Vakufa u selo Bukovaču kod Bosanskog Petrovca, te početkom lipnja 1941. godine zatočile ih u sabirnom logoru na periferiji Bosanskog Petrovca. Sredinom rujna 1941. godine odvedeni su u Prijedor, odakle su pušteni. No, najveći dio je ostao u Prijedoru, odakle su ih ustaške vlasti deportirale u Jasenovac, gdje su ubijeni.¹⁰⁰ Uz sabirni logor u Bosanskom Petrovcu, središnje značenje je imao sabirni logor u Kruščici, blizu Travnika. Logor je formiran tijekom kolovoza 1941. godine, u rujnu je brojno stanje bilo oko 3.000 zatočenika, a već 3. rujna 1941. godine je u sabirni logor Kruščica iz Sarajeva upućeno oko 500 Židova. Slijedeća masovna deportacija za sabirni logor u Kruščici iz Sarajeva je uslijedila već 9. rujna 1941. godine, također s oko 500 sarajevskih Židova. Sabirni logor u Kruščici je rasformiran tijekom listopada 1941. godine, a logoraši su željezničkim transportima odvedeni u logore smrti Jasenovac i Auschwitz. U prvom transportu 5. listopada 1941. godine bili su muškarci koji su upućeni za Jasenovac, dok je drugi transport za žene i djecu upućen slijedećeg dana za logor u Loborgradu, odakle je ovaj transport za svoje konačno odredište imao Auschwitz. Nakon rasformiranja sabirnog logora u Kruščici bosanskohercegovački Židovi su masovno deportirani u logore na području Hrvatske.¹⁰¹

Konkretni primjeri – svjedoci vremena

Prema svjedočanstvu Rahele Altaras (rod. Volah), rođene 1927. godine u Bijeljini, odmah po dolasku Nijemaca i ustaša u grad njezinom ocu su kao Židovu oduzeli radnju sa suvremenim strojevima i alatima, a kretanje po gradu za Židove je bilo ograničeno. Masovna deportacija svih odraslih Židova iz Bijeljine provedena je 2. kolovoza 1941. godine kada su odvedeni na željeznički kolodvor za transportiranje u logor. O tome danu Rahela Altaras piše: “Odjurila sam na stanicu i vidjela kako ih guraju u vagone za stoku. Tražila sam pogledom oca, a on me je valjda primijetio dok su ga utjerivali u vagon, nekako uspio da se pojavi iza malog otvora sa rešet-

---

⁹⁹ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 137.

¹⁰⁰ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, 129.

¹⁰¹ *Isto*, 130-131.

kama i poslao mi ‘poljubac’ s tužnim izrazom lica. To je posljednje sjećanje na mog dragog oca.”¹⁰² Istog dana s dolaskom noći, ustaše su počele s akcijom hapšenja svih preostalih bijeljinskih Židova. Odmah s majkom i braćom napušta kuću, odlaze u kuću susjeda Mađara, koji ih prihvaća i skriva. Njezinog brata Jakoba, koji je bio u borbenim jedinicama NOB-a, zaklali su četnici 1944. godine blizu Trnova, a njegovo tijelo nikada nije pronađeno.

Nijemci i ustaše su s oduševljenjem većine naroda dočekani u Zagrebu, a atmosferu koja je vladala prilikom dočeka i, s druge strane, psihološko stanje kod Židova možemo na identičan način sagledati na primjeru malog bosanskog grada Gradačca. Prilike u Zagrebu, gdje je studirala medicinu na Sveučilištu u Zagrebu, opisuje dr. Etelka Eta Najfeld (rođ. Spitzer), rođena 1916. godine u Slavenskom Brodu, ovim riječima: “Nijemci su zajedno s ustašama ušli na tenkovima u grad. Bilo je to 10. travnja 1941. godine. Ulica je bila zasipana cvijećem, bombonima i narančama. Stanovništvo je na nogostupima ushićeno klicalo. Mi smo bili nijemi od muke, nemoći i saznanja što nas čeka.”¹⁰³ O svom vraćanju u Gradačac i ulasku njemačke vojske, kao i mjerama za psihičko uništavanje u vidu židovskih znakova, Tirca Ginzberg (rođ. Kraus), rođena 1924. godine u Zagrebu, ispričala je: “U Gradačac sam se vratila u posljednji čas. Tata je mislio da smo u malom mjestu sigurniji nego u velikom Osijeku, gdje je gro stanovništva bilo hrvatsko i već se naziralo njihovo ustaško opredjeljenje. Sredinom travnja 1941. Nijemci su ušli u Gradačac. Velika većina stanovnika lijepo ih je dočekala. Židovske obitelji su bile očajne. Znale su što ih čeka. Mi smo imali kuću s vrtom. Jedna velika grupa Nijemaca došla je pravo k nama. Smjestili su se u našoj kući. Ne znam da li ih je poslala općina ili tko drugi. Uglavnom, su se smjestili gdje je bilo prostora i gdje su kuće bile ljepše. Okupirali su cijelu kuću, a nas ostavili u jednoj sobi... Nisu ni slutili da smo Židovi. Ali su se čudili kako moji roditelji znaju govoriti tako dobro njemački. Bilo im je i malo sumnjivo.” Vrlo brzo “je Židovima ograničeno vrijeme kretanja po varoši i to da zavjese navečer moraju biti spuštene, da moramo nositi žute trake, da nam je zabranjeno da se krećemo svim ulicama. Tada sam morala da stavim žutu traku oko rukava. Pravili smo ih sami. Znam da se moja sestra Tonka već vratila iz Zagreba. Imala je žutu haljinu i nosila traku preko nje. Rekla je da, ako preživi rat, nikada više neće nositi žuto.”¹⁰⁴

---

¹⁰² Svjedočanstvo Rahele Altaras, Uz pomoć dobrih ljudi, u: *Mi smo preživeli...1. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2001, 18-22.

¹⁰³ Svjedočanstvo dr. Etelke Najfeld, Srećno, kume Igore!, u: *Mi smo preživeli...1. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2001, 339-350.

¹⁰⁴ Svjedočanstvo Tirce Ginzberg, Mladost u godinama rata, u: *Mi smo preživeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 39-50.

O hapšenjima do masovnog deportiranja sarajevskih Židova 1942. godine, stanju terora odmah po dolasku ustaša u Sarajevo, talijanskom odnosu prema židovskim znakovima i prijavljivanju talijanskim vlastima u Mostaru, Lea Salcberger je kazala: “U prvoj grupi Židova intelektualaca koje su ustaše odvele iz Sarajeva, odveden je i moj brat, inženjer. Potom su kupili i druge Židove, muškarce i žene, povremeno i cijele obitelji. Bila je zima 1941. kad je moj otac odveden u Jasenovac. Od prvog dana po dolasku ustaša, svi smo morali nositi žute trake s Davidovom zvijezdom. Imali smo određeno vrijeme za izlaske iz kuća, od 7 ujutro do 7 navečer.” Lea uspijeva napustiti Sarajevo s lažnim dokumentima, najvažnije je bilo preći granicu kod Konjica i prijeći na teritorij pod okupacijom Talijana. O dolasku u Mostar kaže: “U Mostaru nitko nije nosio trake, pošto Talijani nisu tražili da Židovi budu obilježeni. Tamo toga nije bilo, ali su svi osjećali obavezu da se prijave.”¹⁰⁵ Naposljetku, Talijani su mostarske Židove preko Splita i Hvara deportirali na Rab, gdje se Lea poslije kapitulacije Italije priključuje “Židovskom Rapskom bataljunu” i kao partizanski borac dočekuje kraj rata, bez oca i brata, ubijenih u Jasenovcu, i bez majke, koju su iz Splita 1943. godine odveli na Staro sajmište i ubili na stratištu Jajinci pored Beograda.

Sarajevska Židovka Sara Mandelbaum (rođ. Finci),¹⁰⁶ rođena u Sarajevu 1911. godine, svjedoči kako je odmah po dolasku Nijemaca u travnju 1941. godine sarajevskim Židovima postalo strašno. Kazuje: “Moj tata je prvi put izašao iz radnje ranije. Još je radio kao limar u svojoj radnji. Rekao je da su prethodne večeri iz Sarajeva odveli pedeset Židova. Poslije su počela masovna odvođenja. Svi Židovi su bili popisani, skupili su nas tamo gdje je bila Židovska općina i slali na prinudni rad... Zaključali su nam kuću i zapečatili vrata.” S majkom prelazi u susjedstvo, bez ičega, kod jedne njihove prijateljice Židovke. Na dan kada su odvodili Židove muškarce, a iz određenog predjela grada, na red je došao njezin otac. O tome Sara kaže: “Poslije nekoliko dana, jedne nedjelje, tata je izašao pred kuću, fino obučen. Došao je kamion u koji su kupili Židove, pa su i njega odveli. Jedna susjeda, muslimanka, koja je stanovala preko puta nas, dala mu je komad kruha.” Sarin otac je ubijen u Jasenovcu, njezin brat je poginuo u partizanima u borbi s četnicima. Iz Sarajeva s majkom pomoću lažnih dokumenata koje su dobili od rodice iz Konjica nastoje otići u Konjic. Međutim, osoba za kontakt ih je prevarila, tako da je majka ostala u gradu, a Sara je ipak stigla u Konjic. Sarina majka je kasnije odvedena u Logor Jasenovac

---

¹⁰⁵ Svjedočanstvo Lee Salcberger, Stazama Rapskog bataljona, u: *Mi smo preživeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 57-68.

¹⁰⁶ Svjedočanstvo Sare Mandelbaum, Nije bilo lako biti mlad, u: *Mi smo preživeli...2. - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2003, 69-73.

br. V. Stigavši u Konjic, Sara se prisjeća: “Od Židova je tamo bio samo moj stric koji se uzdao u to da će ga zaštititi Hrvati. Ali, jednog dana, prvo su upali partizani, pa četnici, pa ustaše, i onda su nas odveli. Povelili su nas natrag, u Sarajevo. Spasio nas je David Hajon, iz Mostara. On je javio talijanskom kolonelu da su oni napisali da su u njihovoj zoni svi Židovi zaštićeni. Talijani su tada platili za svakog našeg Židova.” Stigavši ponovno u Konjic, Sara odlučuje napustiti ga, te je stric odvodi u Mostar. “Početkom studenog 1942., David Hajon je pozvao sve Židove da dođu u sinagogu. Tamo su održali molitvu i rekli da će svi morati napustiti Mostar i ići u Dubrovnik, gdje će biti smješteni u talijanski logor, jer je Mostar postao nesigurno područje u koji su povremeno upadale Francetićeve “Crne legije”, a talijanska vojska nije mogla osigurati zaštitu. Legije su kupile židovske izbjeglice, posebno one koje nisu imale prebivalište u Mostaru. Svi Židovi su, 17. studenog te godine, s najnužnijim stvarima koje su mogli ponijeti, i žutim trakama s Davidovom zvijezdom na rukama, vlakom prebačeni u Dubrovnik.” Talijanske vojne vlasti su potom Židove iz Dubrovnika brodovima prebacili na Kupare, pa na Hvar, Lopud i Velu Luku. Sara je s mostarskim Židovima otišla na otok Lopud. U svibnju 1943. godine svi Židovi su prebačeni u Talijanski koncentracijski logor na Rabu.

Sida Levi (rođ. Danon),¹⁰⁷ rođena u Sarajevu 1925. godine, zahvaljujući prijateljstvu njezina oca sa sarajevskim muslimanima, sa sestrom Sarom već je tijekom kolovoza 1941. godine napustila Sarajevo, stigavši u Mostar. Kasnije je u Mostar došla i cijela njezina obitelj. O svom boravku u Mostaru napominje: “Ja sam u feredži (muslimanska odjeća) prenosila oružje do prve veze s partizanima. Poslije mjesec dana primljena sam u SKOJ. Mostarski muslimani, s kojima smo se družili, maksimalno su nas pomagali. Donosili su nam brašno, šećer i druge namirnice. Zaista su bili pažljivi, napredno orijentirani i većina ih je otišla u partizane.” Sida je s ostalim Židovima u Mostaru internirana od strane Talijana, koji su ih potom odveli iz grada. O tome svjedoči: “Mi smo internirani najprije na otok Lopud. Na Lopudu smo bili smješteni u hotelu, ali ograđenom bodljikavom žicom. Život je bio vrlo organiziran”. Kraj rata dočekali su i Sidini roditelji, koji su se potom vratili u Sarajevo.

Sara-Vukica Kajon Stupar,¹⁰⁸ rođena je u Višegradu 1911. godine. O sjećanju na Židove u Višegradu kazuje: “Otac je u Višegradu imao trgovinu. Mi smo, kao i osta-

---

¹⁰⁷ Svjedočanstvo Side Levi, Uz teškoće, i malo sreće, u: *Mi smo preživeli...2 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2003, 74-78. Napomena: Sida Danon je ovo svoje svjedočanstvo osobno donijela u redakciju Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu, nekoliko dana prije svoje iznenadne smrti.

¹⁰⁸ Svjedočanstvo Sare-Vukice Kajon Stupar, Prijatelji uvijek u pomoći, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 25-31.

li Židovi, živjeli skromno. Svi Židovi u Višegradu su manje-više bili trgovci.” Sara-Vukica je radila u Sarajevu u apoteci sve do 1942. godine, kada apoteku zauzima ustaški povjerenik. Nosila je žuti židovski znak, a zbog opasnosti koja je vladala u gradu, uspijeva se pomoću lažne osobne iskaznice domoći Mostara. O Talijanima i Židovima u Mostaru svjedoči: “S obzirom na okolnosti, može se reći da nam je u Mostaru bilo dobro. Ja nisam imala nikakvu vezu sa Židovskom općinom niti sam nosila žutu traku. Mostar je bio pod talijanskom upravom i ja sam bježala tamo gdje su Talijani.” Kraj rata Sara-Vukica dočekala je u borbenim redovima NOV-a.

O prilikama u Sarajevu i hapšenjima Moric Montiljo,¹⁰⁹ je rekao: “Dali su nam žute trake sa Magen Davidom i natpisima Jude – Židov... Majka je bila preplašena. U tri sata ujutro njemački agenti pokucali su na vrata susjede. Upitali su da li je tu Moric Montiljo, a ona im je odgovorila da ne zna, pa su otišli. Majka me je probudila, znakovima objasnila da treba da bježim i šutim. Zgrabio sam zimski kaput i pobjegao u podrum. Tog jutra su ispraznili cijelu ulicu. Ja sam tako izbjegao hapšenje i slanje u logor.” Pred kraj rujna 1941. godine Nijemci i ustaše su počeli “skupljati” Židove i upućivati u logore Kruščica i Lobargrad, a po svjedočanstvu Gonde Pinto Izrael,¹¹⁰ “[...] to su radili noću. Po spisku su upadali u židovske stanove i izvodili stanare.”

Gonda Pinto Izrael rođena je u Sarajevu 1922. godine. Njezina majka umire 1939. godine, dok početak rata dočekuje u Sarajevu, u koji dolazi iz Zagreba gdje je studirala. Gondin otac dr. Samuel Pinto bio je ugledan društveni djelatnik i predsjednik Židovske sefardske općine. Kako je znao da će biti među prvim Židovima koji će se tražiti za hapšenje, uz pomoć brata dr. Davida Pinta, liječnika, skriva se u Gradsku bolnicu. Gondi je otac savjetovao da bježi iz grada što prije. Već sutradan je napustila Sarajevo. Početkom 1942. godine u Splitu je dočekala ponovni susret s ocem i svojom sestrom Nelom, koja je stradala u partizanima na području Slavonije 1943. godine, dok je otac Samuel preživio rat i logor na Rabu. Gonda poput svoje sestre odlazi u partizane, te tako dočekuje kraj rata.

Kada je počeo travanjski rat, Isak Iso Finci,¹¹¹ imao je četiri godine. Rođen je u Sarajevu 1937. godine, a u Holokaustu su mu stradali otac, majka i mnogi članovi šire obitelji. S majkom je iz Sarajeva deportiran u logor u Đakovu, iz kojeg ga je

---

¹⁰⁹ Svjedočanstvo Morica Montilja, Mladić i rat, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 58-66.

¹¹⁰ Svjedočanstvo Gonde Pinto Izrael, Prijatelji im spasili živote, u: *Mi smo preživeli...3 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2005, 67-70.

¹¹¹ Svjedočanstvo Isaka Ise Fincija, Roditelje ne pamtim, spasioce ne znam, u: *Mi smo preživeli...4 - Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2007, 262-266.

odvela i na taj način spasila kći njegove tete Cilika Altarac, koja se poslije rata odselila u Izrael i tamo živjela sve do svoje smrti 1999. godine. Cilika je u dogovoru s jednom časnom sestrom zaštitila Isakov identitet. Majku više nikada nije vidio. Njegova oca su u Sarajevu odmah s ostalim Židovima upućivali na prisilne radove, optužili su ga kao komunista na kaznu strijeljanja. Isakov otac je strijeljan na području Kovačića u Sarajevu.

Rahela Albahari Perišić¹¹², rođena 1922. godine u Sanskom Mostu, kroz prisjećanje na određena događanja nakon uspostave NDH kaže: “Prije ulaska ustaša u Drvar, kroz grad je prošla njemačka vojska. Krišom smo promatrali prolaz njemačkih jedinica. Na motor-biciklu, dva plava mlada vojnika zaustavila su se pred našom radnjom i prstom pokazivali natpis ‘David Albahari - mješovita radnja’. Nije prošlo mnogo vremena, ulaze ta ista dva mladića, s fašističkim pozdravom i rekoše: ‘Hinaus mit Juden’ (Napolje sa Židovima)... Uzeli su iz radnje što su htjeli i ‘galantno’ platili njihovim bezvrijednim markama... Dolaskom ustaša izloženi smo još strašnijem ponižavanju i maltretiranju. Ocu su odmah oduzeli radnju, a nas djecu poslali na prinudni rad.”

Faza deportacija prema “konačnom rješenju židovskog pitanja” – konkretni primjeri

Prema nacističkoj strategiji provođenja “konačnog rješenja” kao programa sustavnog fizičkog uništenja europskih Židova, pristupilo se realizaciji tri faze koje su upotpunjavale potpuno biološko istrebljenje. Prva faza se sastojala u ekskomunikaciji Židova, vodeći računa o koncentraciji židovskog naroda, kako ne bi došlo do disperzije židovskog stanovništva, te se u takvim uvjetima pristupilo masovnom deportiranju i na kraju konačnom fizičkom uništenju u logorima smrti.¹¹³ U NDH su pristupili identičnom modelu za fizičko istrebljenje židovskog naroda, a prema dokumentima možemo uvidjeti nekoliko činjenica. U židovskim općinama postavljeni su ustaški povjerenici uz uprave izraelskih bogoštovnih općina. Preko židovskih općina vršio se nadzor deportacija po popisima članstva, znale su se adrese i odlazilo se izravno na vrata židovskih stanova i kuća iz kojih ih se odvodilo, te konačno deportiralo u logore smrti. Židovske općine su prema nalogima ustaških vlasti provodile akcije prikupljanja pomoći deportiranim Židovima u novcu i drugim materijalnim sredstvima, prvenstveno hrani, koje su u logore gdje su Židovi bili zatočeni mo-

---

¹¹² Svjedočanstvo Rahele Albahari Perišić, Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma, u: *Mi smo preživjeli...5 – Jevreji o Holokaustu*, Beograd: 2009, 107-123.

¹¹³ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 124.

gli slati jedino na adresu opet ustaških vlasti. Transporti koji su od ustaša organizirani nisu, unatoč troškovima željeznice, čekali pune kapacitete, odvodili su od nekoliko desetaka do nekoliko stotina Židova u logore. Također, iz dokumenata se može uvidjeti psihičko i fizičko stanje deportiranih osoba, njihove potrebe i poruke. Sofisticirana protužidovska propaganda je u svom psihološkom pristupu sveukupnom židovstvu isticala oštrinu i prijetnje kako bi unijela strah i dezorganizaciju židovstva u NDH, pratila je protužidovske zakonske odredbe, no židovsko stanovništvo nije imalo realnu predodžbu o tome što im se sprema. U svojim domovima su dočekali hapšenja, a još u svibnju 1941. godine odlučeno je u samom vrhu ustaške vlasti – odluka je bila eksterminacija svih Židova u NDH. Prema dopisima se može zaključiti kako je Koncentracijski logor u Kruščici blizu Travnika rasformiran između 29. rujna i 8. listopada 1941. godine. Formiranje Koncentracijskog logora u Kruščici naredio je Vjekoslav Luburić, a za zapovjednika logora imenovan je ustaški zastavnik Mate Mandušić, koji je ostao zapamćen po svojim učestalim odgovorima na žaljenja logoraša: “Crknite!”.¹¹⁴ Dobro je poznato što se dešavalo s paketima pomoći logorašima. Prema jednom dokumentu saznajemo: “Poznato je da su u Kruščici iz Mostara i Sarajeva, gdje je još u ono vrijeme bilo dosta Židova, stizavali paketi sa hranom. Ta se hrana nije davala gladnim internircima, nego su dobivali ljuske od krumpira, koje su si morali kuhati... gladne žene i djeca pozvana su, da gledaju, kako im na očigled ustaše uništavaju hranu gazeći i plešući po njoj.”¹¹⁵

U policijskom radio-telegramu za velikog župana Vrhbosna – Sarajevo od 20. listopada 1941. godine od Eugena Kvaternika stoji: “Ovih dana doći će u Sarajevo nadstojnik židovskog odjela i Ustaškog redarstva g. Kühnel¹¹⁶ stop Njegova je dužnost da odredi smjernice glede rješavanja židovskog pitanja u Sarajevu stop Pozivaju se sve vlasti, da mu u tom pogledu pruže svaku moguću pomoć i da izvršavaju nje-

---

¹¹⁴ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 130.

¹¹⁵ HDA, Zagreb, fond ZKRZ GUZ, br. 2235/ 45, kut. 10, 401.

¹¹⁶ Vilko Kühnel, mladi pravnik iz Bjelovara, predratni član ustaškog pokreta i pripadnik Pro-nacističke organizacije njemačke nacionalne manjine. Tijekom rujna 1941. godine postaje predstojnik Židovskog odsjeka u Vojnovičevoj ulici br. 31., u okviru Ravnateljstva ustaškog redarstva, kao prvog ureda UNS-a. Bio je predstojnik Židovskog odsjeka u UNS-u i poslije unutar GLAVSIGUR-a do proljeća 1944. godine. Također, bio je među glavnim organizatorima masovnih hapšenja zagrebačkih Židova, koji su deportirani u Auschwitz, tijekom kolovoza 1942. godine i tijekom svibnja 1943. godine. (Vidi: I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 156-159).

gove upute stop Potvrda gornjeg naloga slijedi dopisom stop Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Pres broj 7401/41.”¹¹⁷

Iz dokumenta koji je Izraelska bogoštovna općina u Dubrovniku uputila povjerenicima židovskih vjeroispovijednih općina u Sarajevu od 29. rujna 1941. godine vidi se kako je Dubrovačka općina “...iscrpila sve fondove i sredstva radi velikih zadataka i zahtjeva današnjice, a naročito radi pripomoći jevrejskim izbjeglicama i internircima.” Nadalje se u istom dopisu navodi kako je u Dubrovniku malen broj Židova, od kojih je jedan dio upućen na pomoć od strane židovske općine, dok su drugi internirani. Doznačuju 10.000 Kn kao prvu pripomoć, da bi ustvrdili kako je njihova općina: “...sretna da je i ona sa svoje strane doprinijela skromni obol za svoju ugroženu braću, a da će i nadalje učiniti krajnje napore u tu svrhu odazivajući se zdušno svakom pozivu za ublaženje bijede svoje braće.”¹¹⁸ U telegramu ili “brzojavci” iz Broda na Savi šalje se upit: “Brzojavite kad kreće ženski transport iz Kruščice, predsjednik doktor Pollak”, na što se iz Sarajevske židovske općine odgovara: “Danas odpremljeno iz Kruščice četrstopešest osoba.”¹¹⁹ Židovska bogoštovna općina u Brodu na Savi izvješćuje Židovsku bogoštovnu općinu u Sarajevu 7. listopada 1941. godine: “Izvješćujemo Vas savezno s jučerašnjom našom brzojavkom, da su sad svi transporti židovskih interniraca prošli iz Kruščice preko Slav. Broda za Lobar. Bilo je oko 1.600 osoba, od toga oko 1.350 žena i djece, a ostali muškarci. Žene i djeca su obskrbljeni na ovdašnjoj željezničkoj stanici mlijekom, čajem, kruhom i vodom – ostalu spremljenu hranu i lijekove nijesu im mogli izručiti, već ćemo to sve poslati za njima posredstvom židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Iztičemo, da su sve ženske osobe činile povoljan utisak, zdravstveno stanje je dobro, vanjski izgled zadovoljavajući.” Uz dopis slijedi i molba: “Dodajemo, da Frida i Vera Adler iz Sarajeva mole, da obavijestite njihovu rodbinu, da su zdrave.”¹²⁰ Jedan od dva povjerenika židovskih općina u Sarajevu Srećko Bujas, predsjednik Kotarskog suda Sarajevo, u dopisu od 8. listopada 1941. godine odgovara Travničkoj židovskoj općini na njezin upit od 29. rujna 1941. godine slijedeće: “U pogledu logora u Kruščici i pogledu rada za logore uopće. Sarajevske židovske općine učinile su sve moguće da se olakša položaj interniraca u Kruščici, i u tom poslu imale su i odgovarajuće uspjehe. Internircima u granicama logorskih propisa data je velika pomoć u hrani, tako da je u kratko vrijeme otišlo iz Sarajeva nekoliko transporta s hranom. Da-

---

¹¹⁷ JIM, Beograd, fond USTAŠKA ARHIVA, bez reg. br., sign. K-21.f.8/1.

¹¹⁸ JIM, Beograd, fond ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB, reg. br. 4042, sign. K-21-5-1/25.

¹¹⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4043, sign. K-21-5-2/1.

¹²⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4045, sign. K-21-5-2/3.

---

nas se internirci ne nalaze više u Kruščici, nego se nalaze u logorima u Hrvatskoj.” Nadalje se zaključuje da: “Sarajevske židovske općine imale bi tako biti jedan centar koji bi bio u kontaktu sa svim općinama u Bosni i Hercegovini, a koji bi bio u direktnom saobraćaju sa zagrebačkom Židovskom općinom.”¹²¹ Iz Židovske bogoštovne općine u Osijeku od 1. listopada 1941. godine upućuju dopis ustaškom povjereniku Srećku Bujasu u Sarajevsku židovsku općinu, u kojem naglašavaju da: “...Vam se radi Vašeg zauzimanja oko ublaženja položaja interniraca u Kruščici najuljudnije zahvaljujemo.” Pomoć logorima je pružena u što većem razmjeru, i to ne novčano, već u živežnim namirnicama iz Osijeka. Iz Osječke židovske općine kazuju kako danas imaju kupljeno “...oko 30.000 kg. krumpira, 10.000 kg. pasulja...”, te navode: “Dne 20. pr. mj. otposlao je Zagreb oko 10.000 kg. namirnica za logor u Kruščici a mi smo poslali za logor Jasenovac dne 22. pr. mj. tamo 10.000 kg. namirnica, željeznicom... Situacija je ta, da sada čekamo od Zagreba daljnje tovarne listove, da bismo što prije mogli uputiti 1 vagon za Kruščicu i 1 vagon za Jasenovac.”¹²² Iz Jevrejske bogoštovne općine u Tuzli obavještavaju Sarajevsku općinu 14. listopada 1941. godine kako im je zbog doprinosa za održavanje logora Kruščica, rečeno da je u međuvremenu “...logor napušćen i prevezen u Loborgrad”, a kako su povelj akciju prikupljanja novčanih i odjevnih priloga, uz obavijest Osječkoj općini, tu će pomoć odaslati izravno u Židovsku bogoštovnu općinu u Zagrebu.¹²³ Iz Osječke židovske bogoštovne općine naglašavaju svoje namjere Zagrebačkoj i Sarajevskoj općini dana 18. rujna 1941. godine slijedeće: “Sada je situacija ta, da organiziramo istočni dio države /okolne općine/; prikupljamo materialna sredstva /novac i nošenu odjeću/ te ćemo oko 1.-og listopada uputiti 10.000 kg. hrane i ostalog u m u š k i logor u Jasenovac. Radi našeg geografskog položaja nam je pomaganje ovog logora najlakše, a i u tom logoru imademo svoje sugradjane /124 njih/”, uz naglasak kako primjećuju da je Zagrebačka židovska općina razvila veoma djelotvornu i korisnu akciju pomoći Židovima koji su prošli kroz Zagreb.¹²⁴ Međutim, Osječka židovska općina u dopisu od 27. listopada 1941. godine javlja Zagrebačkoj židovskoj općini kako: “... mi nijesmo u stanju iz vlastitih sredstava snadbjevati jasenovački logor, pa je uslijed toga bezuvjetno potrebno, da nam pri snadbjevanju Jasenovca i sarajevska sefardska općina stavlja na raspolaganje svoja novčana sredstva. To bi tim više bilo opravdano, što Vi u cijelosti snadbjevate zatočenice Loborgrada, u kojem su smještene po-

---

¹²¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4047, sign. K-21-5-2/5.

¹²² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4049, sign. K-21-5-2/7.

¹²³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4051, sign. K-21-5-2/9.

¹²⁴ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4053, sign. K-21-5-2/11.

---

glavito zatočenice iz bosanskih i hercegovačkih krajeva, pa bi obzirom na to Sarajevo imalo opet doprinijeti svoj obol za Vaše i naše zatočenike u Jasenovcu.”¹²⁵ Već slijedećeg dana iz Židovske općine u Brodu na Savi šalju obavijest Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu: “Izvjlašćujemo Vas, da je jučer ovuda prošao jedan transport od 400 židovskih interniraca, a poslije toga jedan drugi manji transport od 30 židovskih interniraca sve samih muškaraca. Danas je pak prošao jedan transport od 360 muškaraca. Dolazili su iz Bosne, a odredište nam nije poznato, no vjerojatno je Jasenovac. Predsjednik dr. Pollak.”¹²⁶ Dva dana kasnije, 30. listopada 1941. godine iz Sarajevske židovske općine šalju informacije Zagrebačkoj židovskoj općini “...da je tokom ove nedelje otišlo iz Sarajeva u dva transporta oko 690 muškaraca u dobi od 16 do 60 godina... Od jučer počelo je novo skupljanje, tako da je sakupljeno još oko 80 do 100 muškaraca. Prema navodima ovdašnjeg Redarstva spomenuta dva transporta otišli su za Jasenovac”.¹²⁷ Istog dana, povjerenik Bujas u Sarajevskoj židovskoj općini kazuje: “U prilogu čast mi je dostaviti obavijesti nekih Vaših općinara interniranih u JASENOVCU-KRAPLJU.” Također, kontinuirano se vrši pritisak i ističe “...da su za uzdržavanje interniraca potrebna velika novčana sredstva, koja moraju namaknuti sve općine, sa maksimumom požrtvovnosti svakog općinara, bez obzira na broj interniranih iz nekog mjesta. Pred malo dana deportirano je iz Sarajeva i još nekih mjesta daljnjih hiljadu osoba. Briga i skrb za ove predstavlja nov i težak teret za židovsku zajednicu.”¹²⁸ Ustaški povjerenici u sarajevskim židovskim općinama Srećko Bujas u Sefardskoj vjeroispovijednoj općini i Branko Milaković u Aškenaskoj vjeroispovijednoj općini zahtijevaju od Osječke židovske općine novčane priloge i druge predmete za akciju pomoći židovskim zatočenicima, a u istom dopisu od 31. listopada 1941. godine pišu u izvješću: “Ovih dana naime odpremljena su ponovo iz Sarajeva dva transporta sa od prilike 700 ljudi, navodno u Jasenovac. Time kako izgleda još nije završeno čišćenje, jer se još uvijek skupljaju muškarci između 16 i 60 godina...”¹²⁹ U dokumentu ustaških povjerenika u sarajevskim židovskim općinama od 2. studenog 1941. godine dolaze slijedeće brojke o zatočenicima prošlih dana: “U nedelju 26. X. odpremljena je jedna grupa muškaraca od 395 ljudi, u ponedjeljak 27. X. odpremljena je daljnja grupa od 300 muškaraca. 53 muškarca zadržani su u Sarajevu od strane njemačkih vlasti na radu... Od srijede 29. X. vrši

---

¹²⁵ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4055, sign. K-21-5-2/13.

¹²⁶ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4056, sign. K-21-5-2/14.

¹²⁷ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4057, sign. K-21-5-2/15.

¹²⁸ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4061, sign. K-21-5-2/19.

¹²⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4062, sign. K-21-5-2/20.

---

se daljnje sakupljanje muškaraca u dobi od 16 – 60 godina, pa će isti pošto im broj bude popunjen biti transportirani. Takovih do danas ima oko 148... Primate i ovom prilikom izraze našeg osobitog poštovanja.”¹³⁰

Obavijesti o deportacijama Židova vidljivi su, između ostalog, u dokumentima u kojima ustaški povjerenici u židovskim općinama traže novac, hranu i razna materijalna sredstva kao dužnost židovskih općina za uzdržavanje logoraša. Preko djelatnosti židovskih općina ustaške vlasti su imale potpuni nadzor židovske općine sve do konačnog okončanja masovnih deportacija svih Židova u logore. Iz Židovske općine u Brodu na Savi od 3. studenoga 1941. godine izvješćuju židovske općine u Zagrebu, Sarajevu i Osijeku “...da je dne 1. XI. 1941. ovdje prošao iz bosne za Jasenovac jedan transport muških židovskih interniraca, njih 40.- Isti su dočekani u Bos. Brodu, ali su izjavili, da ne trebaju ništa, jer da su sa svime obskrbljeni.- Dana 2. XI. 1941. prošao je jednaki transport, koji je od naše obćine dočekan na kolodvoru u Slavanskom Brodu te obskrbljeni s svime što su tražili.”¹³¹ Iz Sarajevske židovske općine obavještavaju 3. studenog 1941. godine Osječku židovsku općinu: “Tokom prošlog tjedna oko 1.000 muškaraca iz Sarajeva između 16 i 60 godina je internirano, te je tako oko 1.000 porodica ostalo bez hranitelja.”¹³² Iz Židovske općine Brod na Savi od 6. studenog 1941. godine pišu Sarajevskoj židovskoj općini: “Danas 6. XI. 1941. u 11 sati prije podne dostavljen nam je slijedeći Vaš brzoglas: ‘Danas u ponoć polazi transport 150 muškaraca pravac Jasenovac stop molimo poduzmite moguće za okrijepu’.”¹³³ Prema jednom dokumentu za židovsku općinu u Brodu na Savi jedino što piše jest: “Večeras polazi transport 71 muškarac.”¹³⁴ Židovska općina u Brodu na Savi izvješćuje Zagrebačku, Sarajevsku i Osječku židovsku općinu već nakon dva dana, 8. studenoga 1941. godine kako je “...danas kroz Slavonski Brod prošao transport od oko 180 većinom posve mladih muškaraca iz Sarajeva za Jasenovac. Mi smo ih na kolodvoru mogli dobro obskrbiti potrebnom hranom jer nijesmo bili pravodobno obaviješteni, to im nijesmo mogli spremati ništa toplog, navelastito ne čaja.”¹³⁵ Ustaški povjerenici za Židovske općine u Sarajevu pišu dopis 17. studenog 1941. godine Zagrebačkoj židovskoj općini: “U toku narednih dana biće otpremljeni svi Židovi iz Sarajeva... Kratko, u Sarajevu neće ostati niti jedan židov.

---

¹³⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4063, sign. K-21-6-1/1.

¹³¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4065, sign. K-21-6-1/3.

¹³² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4066, sign. K-21-6-1/4.

¹³³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4071, sign. K-21-6-1/9.

¹³⁴ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4073, sign. K-21-6-1/11.

¹³⁵ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4079, sign. K-21-6-1/17.

Molimo Vas i apelujemo na Vas da sa svoje strane učinite sve što bi moglo olakšati sudbinu ovih interniraca.”¹³⁶ Slijedeći dan, 18. studenog 1941. godine, slijedi uputa ustaških povjerenika iz Sarajeva Židovskoj općini u Brodu na Savi: “Izvješćujemo Vas da je sinoć prošao iz Sarajeva jedan transport sa oko 400 muškaraca interniraca. Danas će slijediti drugi transport, i to žena, a iza njega će slijediti i ostali transporti, jedan za drugim. Dokle će to trajati, ali je sigurno da će biti internirani svi sarajevski Židovi.”¹³⁷ Uslijedio je izvještaj Židovske općine u Brodu na Savi prema Zagrebačkoj i Sarajevskoj židovskoj općini da je: “dne 22. XI. 1941. oko 8 sati ujutro ovdje prošao transport židovskih žena iz sarajeva... Transport je prema našim obavijestima brojio oko 600 žena i djece. Mi smo transport dočekali i obskrbili hranom. Ta obskrba biva svaki dan težom, jer se životne namirnice, koje dolaze u obzir za obskrbu ovakovih transporta, ovdje tako reći uobće više ne mogu dobiti.”¹³⁸ Oko mjesec dana kasnije u dopisu iz Židovske općine Sarajevo prema židovskoj općini u Brodu na Savi od 20. prosinca 1941. godine stoji: “Izvještavamo Vas ovim, da će u nedelju t.j. sutra u noći poći iz Sarajeva transporti sa oko 600 osoba u pravcu Jasenovac i Djakovo. Od tog broja predpostavljamo da će biti oko 100 muškaraca, a ostalo žene i djeca.”¹³⁹

Sarajevska židovska općina u svezi s dosadašnjim dopisima izvještava Osječku židovsku općinu o novim transportima Židova iz Sarajeva. U dopisu od 23. prosinca 1941. godine stoji: “...sinoć otpremljeno novi transport Jevreja iz Sarajeva. U istom su se nalazili oko 800 žena i djece, koji će biti otpremljeni u Djakovo i oko 200 muškaraca u Jasenovac... Napominjemo, da se broj žena u dubokoj starosti kao i teško bolesnih penje na preko 200 (podcrtao B. Z.).”¹⁴⁰ Slijedećeg dana 24. prosinca, uslijedila je “brzozjavka” iz Židovske općine u Brodu na Savi: “utorak 20 sati prošlo iz sarajeva 160 muškaraca za jasenovac a 640 žena i djece za djakovo svi od nas dočekani židovska bogoštovna općina.”¹⁴¹

O deportaciji od 3. prosinca 1941. godine koja je stajala u Slavonskom Brodu četiri i pol sata zbog pretovara na drugi kolosijek u drugu željezničku kompoziciju, izvještene su židovske općine u Zagrebu i Sarajevu. “Dne 3. XII. 1941. u 23 sata stigao je na željezničku stanicu u Slavonski Brod posebni vlak s 1400- 1500 žena i

---

¹³⁶ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4087, sign. K-21-6-2/5.

¹³⁷ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4093, sign. K-21-6-2/11.

¹³⁸ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4101, sign. K-21-6-2/19.

¹³⁹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4176, sign. K-21-7-2/8.

¹⁴⁰ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4182, sign. K-21-7-2/14.

¹⁴¹ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4185, sign. K-21-7-2/16.

---

djece iz Sarajeva... Budući da je bilo vrlo mnogo djece, pa i sasvim male, a ženske osobe bile velikim dijelom vrlo slabe, pomogli smo im kod prenosa prtljage, a zatim pružili hrane i toplog čaja u dovoljnoj količini.”¹⁴² U Sarajevu u Židovskoj općini pišu izvještaj 12. prosinca 1941. godine u kojem stoji kako “...se je kupilo u nedelju, i da je tom prilikom internirano oko 110 osoba. U ponedjeljak se nije kupilo, ali se zato nastavilo kupljenjem i idućih dana i ono još uvijek traje... Jučer je tako internirano oko 20 osoba, ali danas, i ako je tek podne internirano je oko 40 osoba. Stanovi se njihovi zapečate, a familije se pošalje u zgradu La Benovolencije.”¹⁴³

Iznesenim dokumentima se potpuno potvrđuju misli Goldsteina, koji piše za Zagrebačku, ali i židovske općine u drugim gradovima NDH: “Ustaške vlasti u NDH očigledno su ocijenile, a možda su primile takve savjete i od njemačkih predstavnika, da će postojanjem Židovske općine lakše kontrolirati preživjele pripadnike židovske zajednice u Zagrebu i u drugim mjestima NDH.”¹⁴⁴ Povjerenici u sarajevskim židovskim općinama Bujas i Milaković su tijekom najopsežnijih hapšenja sarajevskih Židova ukazali Zagrebačkoj židovskoj općini da sarajevsko “židovsko pitanje” smatraju prijeko važnim i središnjim pitanjem tog momenta, te da ih na dnevnoj ravni obavještavaju o svim njihovim aktivnostima, kao i u “općim i posebnim pitanjima židovskih zajednica.”¹⁴⁵ U jeku “psihološke persuazije” za potrebitost deportiranja bosanskohercegovačkih Židova u *Katoličkom tjedniku – glasilu vrhbosanske nadbiskupije* sredinom lipnja 1941. godine pišu kako “ljubav ima granica”, a “pokret za oslobodjenje svijeta od Židova jest pokret, za obnovu čovječjeg dostojanstva.” Jer, neće se valjda dati “uništiti Crkvu i vjeru” i “narode pretvoriti u medvjede, koje će židovski svjetski cigani vući na lancu, ili u pse, koje će moći uvijek tući.”¹⁴⁶

Realizacija “konačnog rješenja” u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini neposredno pred Drugi svjetski rat živjelo je preko 14.000 Židova. Pri utvrđivanju što preciznijeg broja Židova u BiH treba uzeti u obzir, uz popise židovskih zajednica, asimilirane neprijavljene Židove izvan uvida ili registriranja pri židovskim zajednicama. Prema *Zapisniku* od 22. studenog 1945. godine pred *Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomaga-*

---

¹⁴² JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4111, sign. K-21-7-1/7.

¹⁴³ JIM, Beograd, fond ŽOZ, reg. br. 4164, sign. K-21-7-1/16.

¹⁴⁴ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 239.

¹⁴⁵ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 243.

¹⁴⁶ Članak *Katoličkog tjednika* prenosi *Novi list*, br. 50., Zagreb, 18. lipnja 1941, 7.

ča u Sarajevu dr. Baruh Avram, sudac Vrhovnog suda i predsjednik Jevrejske općine u Sarajevu, iznio je podatke o broju Židova pred rat u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁷ Baruh Avram naveo je podatke o broju Židova neposredno pred rat za niz gradova, a za ukupan broj Židova u Bosni i Hercegovini pred rat iznio je podatak od oko 14.000 Židova, a za grad Sarajevo 10.500 Židova. Prema skrupuloznim analizama Jaše Romana, u Bosni i Hercegovini je pred rat živjelo oko 14.500 Židova.¹⁴⁸ Nadalje, prema preciznim podacima, Avram Pinto iznosi podatak od preko 14.700 Židova.¹⁴⁹ O preživjelim i stradalim Židovima Avram je dao slijedeći iskaz u "Zapisniku" 22. studenog 1945. godine: "Iz cijele Bosne i Hercegovine vratilo se do sada svojim kućama oko 1.360 Jevreja i to / iz logora oko 250, a iz izbjeglištva nešto više od 1.100 osoba. Danas je ukupni broj Jevreja u Bosni i Hercegovini blizu 1.400. Od tih je 800 žena, a oko 600 muškaraca. Do 14 godina vratilo se nekih 140, od 14 do 21 vratilo se 160, od 21 do 50 godine 650, a preko 50 godina, vratilo se 380. Zna se da su ostali u životu i da se još nalaze u Italiji oko 150, u Švicarskoj oko 60 i u Americi oko 30. Zna se sigurno da od jevrejskog stanovništva Bosne i Hercegovine nije ostalo više u životu oko 12.500. Povratnici iz koncentracionih logora u vrlo su bijednom stanju. Većinom su ti povratnici uvijek gladni premda se dobro hrane. Naročito boluju od reume, nervnih bolesti, osećaju sve posljedice pretrpljenih muka u logorima, a naročito posljedice od preboljelog tifusa. Kako psihičko tako i fizičko stanje ovih povratnika je vrlo slabo."¹⁵⁰

Izuzev većih gradova i njihovih okolica, u manjima mjestima sudbina Židova je bila tragična. "U Prnjavoru su četnici pobili Jevreje. U Srebrenici su ih pokupile ustaše i strijeljani su u logoru. Isto tako u: Tesliću, Tešnju, Kladnju, Gradačcu, Gračanici, Jajcu, Doboju. Ustaše su iz Rogatice dovele u Podromaniju 17 Jevreja i tamo pobile... Jevreji iz Bosanske Gradiške, Bosanskog Novog i Bosanskog Šamca odvedeni su u Staru Gradišku i tamo pobijeni... U Bugojnu je bilo 11 jevrejskih obitelji. 2. 8. 1941. godine ustaše su ih u zatvorenom kamionu odvele do susjednog sela Gračanice, te ih zaklali i bacile u jednu jamu. Žene i djecu su odvele u logor Jasenovac."¹⁵¹

Do danas, nakon brojnih skrupuloznih analiza, došlo se do općeprihvaćenih podataka o preživjelima i Holokaustu u Bosni i Hercegovini. Smatra se da je u Bosni i

---

¹⁴⁷ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, br. U.g.16/1945, sign. K-194.

¹⁴⁸ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941- 1945. – žrtve genocida i učesnici NOR*, 14.

¹⁴⁹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 162.

¹⁵⁰ ABH, Sarajevo, fond ZKRZ, br. U.g.16/1945, sign. K-194.

¹⁵¹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 180-181.

Hercegovini pred rat 1941. godine živjelo oko 14.000 Židova, od kojih je preživjelo oko 4.000 osoba, odnosno manje od 30 posto.¹⁵² ■

POLITICAL CONDITIONS DURING THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THE PSYCHOLOGY OF HOLOCAUST AGAINST THE JEWS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1941

Boško Zuckerman

Summary

Immediately after the proclamation of the pro-Nazi Independent State of Croatia on April 10th 1941 in Zagreb, the political head of the Ustasha government brings a series of anti-Jewish legal proclamations and measures for the entire area of the state authority. The Ustasha anti-Jew ideological program became transformed into legal regulation. The Jewish population becomes legally unprotected, helpless and outcast category. Within the first weeks the Jewish population has been brought into the state of social excommunication and isolation. The “new European order” was established hastily, the suppressed anti-Semitism erupted over night into contempt and encouragement. In less than two months the Jews became subjected to all types of terror and abuse. The Jewish communities hoped to overcome this difficult period that was ahead and that could be anticipated. The initial fears and uncertainty within the Jewish communities was more than justified. Practically, Jews met the mass deportations toward the Ustashi camps of death in their own homes. This text tries to point out the psychological and existential elements that befell Jews, the individual fate which shows the systematic tendency of the Ustasha government for destruction of entire Jewish population, as well in Bosnia and Herzegovina as in all of the Independent State of Croatia ■

(Summary translated by author)

---

¹⁵² I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 636.